

מערכה ראשונה? הדיון על גיוס תלמידי ישיבות ארץ ישראל במלחמת העולם השנייה

עמיחי רדזינר

מבוא

גיוסם לשירות צבאי של תלמידי הישיבות בישראל מעסיק את הכנסת, את בתי המשפט ואת הציבור מאז הקמת המדינה. רבות נכתב על שאלה זו ועל התפתחותה, גם מההיבט ההיסטורי,¹ והכתיבה הקיימת בעניינה – היסטורית, סוציולוגית ומשפטית – ממקמת את שורשיה בתחילת מלחמת העצמאות. כך למשל כתב מנחם פרידמן:² 'אסקור בקצרה את הרקע ההיסטורי להחלטה העקרונית של רשויות המדינה להימנע מגיוסם של בחורי ישיבות. שאלת גיוסם של בחורי הישיבות ('תופסי התורה') עלה (כך!) לראשונה בירושלים בתחילתה של מלחמת השחרור'. למעשה, העיסוק בנושא החל לפני מלחמת העצמאות, בסוף 1947, אחרי קבלת תכנית החלוקה באו"ם והעיומותים שפרצו בעקבותיה.³ למיטב ידיעתי, רק חוקר

* תודתי נתונה לפרופ' קימי קפלן על הערותיו הטובות, ולארכיונים השונים שבחומריהם השתמשתי.
1 ראו למשל: יחזקאל כהן, גיוס כהלכה: על שחרור תלמידי ישיבות מצה"ל, ירושלים 1993, עמ' 25-29; מנחם פרידמן, 'על גיוס בחורי הישיבות' (להלן: פרידמן, על גיוס), בתוך: שם, עמ' 263-267; הוועדה לגיבוש ההסדר הראוי בנושא גיוס בני הישיבות (ועדת טל), ירושלים 2000, נספחים היסטוריים; דפנה ברק ארז, 'גיוס בחורי הישיבות: מפשרה למחלוקת', בתוך: דבורה הכהן ומשה ליסק (עורכים), צומתי הכרעות ופרשיות מפתח בישראל, קריית שדה בוקר 2010, עמ' 13-19.
2 פרידמן, על גיוס, עמ' 263.
3 שם, עמ' 263-264; משה ארנוולד, החרדים במלחמת העצמאות, תל אביב 2017 (להלן: ארנוולד, החרדים במלחמת העצמאות), עמ' 285-286. ראו גם: יובל פרנקל, 'היהדות החרדית והדתית בירושלים בתקופת המצור', הציונות, יח (1994), עמ' 247-289.

אחד הצביע על העובדה שגם במלחמת העולם השנייה עלתה שאלת הפטור מגיוס בני הישיבות מארץ ישראל לצבא הבריטי, אך הוא לא הרחיב על כך.⁴ לסוגייה זו ייחד מאמר זה. הקשר בין שתי המלחמות בהקשר זה של פטור מגיוס עלה באחד מהדיונים הראשונים של 'ועד הביטחון היישובי', הרכב שהחל לפעול באוקטובר 1947 ושתפקידו היה לכוון את הפעילות הצבאית של היישוב ולפקח על פעולות הגיוס ל'הגנה'. אחד מ-12 חברי הוועד היה בנימין מינץ, איש 'פועלי אגודת ישראל', שייצג את תנועתו ואת אגודת ישראל והיה פעיל מרכזי בסוגיית שחרור בני הישיבות ערב מלחמת העצמאות ובמהלכה.⁵ כבר בישיבה השנייה שבה השתתף, ב-20 בנובמבר 1947, הוא העלה את השאלה הזו במסגרת הדיון בחובת הגיוס הכללי שהוטלה על בני 18 ומעלה. כך מופיעים הדברים בפרוטוקול הישיבה:

בנימין מינץ: לעצם הגיוס: מועצת רבנים מוסמכים דורשת לשחרר מהגיוס בני ישיבות (קריאת ביניים של ל. שקולניק: גם מאימונים), עד כמה שלי ידוע לא הועלתה השאלה הזו. אמרו כמו ששחררו בני ישיבות מהצבא ממש, יש לשחררם גם עתה. ישנה גם שאלת שירות נשים.⁶

מה היה התקדים שאליו כיוונו אותם 'רבנים מוסמכים', ושחברי ועד הביטחון אמורים היו להכיר? כפי שציין מאיר אביזוהר בהערת הבהרה לפרוטוקול זה, הכוונה הייתה לגיוס לצבא הבריטי בזמן מלחמת העולם.⁷ סביר למדי שזה גם הרקע ל'נוהג' שהזכיר מפקד גדוד הנוער הדתי מודיעין בפנייתו לרב הרצוג בעניין גיוס תלמידי הישיבות בראשית ינואר 1948: 'מכבד אני את הנוהג המקובל אשר לפיו בני הישיבות אחרונים לגיוס'.⁸

כפי שנראה, סוגיית הגיוס של תלמידי הישיבות מארץ ישראל במלחמת העולם השנייה מטרימה במובנים שונים את זו שעלתה כמה שנים מאוחר יותר. במאמר זה נראה, בין היתר, כיצד התפתחו טיעונים ששימשו מאוחר יותר את הגורמים שדרשו הענקת פטור מלא או חלקי לתלמידי הישיבות, כמו גם את הפולמוס בסוגיה זו שטיעונו מזכירים את הדיון המתקיים שנים רבות במדינת ישראל בהיקף ובעצימות גדולים הרבה יותר.

קיצור תולדות הגיוס לצבא הבריטי: שלבים ונתונים

היבטים שונים הנוגעים לגיוס יהודי הארץ לצבא הבריטי בשש שנותיה של מלחמת העולם השנייה (ואף לפני פתיחתה הרשמית בספטמבר 1939),⁹ נחקרו בעבר. ראש וראשון למחקרים

4 ארנוולד, החרדים במלחמת העצמאות, עמ' 283, 285.
 5 יוסף יזרעאלי, בשליחות בטחונות, תל אביב 1972, עמ' 81; חיים שלם, אי של אפשר: סיפור חייו של בנימין מינץ תרס"ג-תשכ"א, ירושלים 2012, עמ' 288-289, 308-311.
 6 ישיבת ועדת הביטחון, 20.11.1947, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), S25/9343.
 7 דוד בן גוריון, פעמי מדינה: זכרונות מן העיבון: מרס-נובמבר 1947, תל אביב 1993, עמ' 482.
 8 ממפקד גדוד מודיעין, זאב גריזים, לרב הרצוג, י"ט טבת תש"ח, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), פ-4247/28.
 9 המכתב אינו חתום, ויהיו כותבו הוא לפי דברי ארנוולד, החרדים במלחמת העצמאות, עמ' 290.
 ראו: יואב גלבר, תולדות ההתנדבות: ההתנדבות ומקומה במדיניות הציונית והישובית, 1939-1942,

אלה הוא חיבורו בן ארבעת הכרכים של יואב גלבר.¹⁰ המאמר הנוכחי יבחן כאמור נקודה ספציפית בסוגיה זו, ויסתמך בנקודות רבות על המחקר הקיים. כיוון שהדיון בגיוסם של תלמידי הישיבות עלה בשלבים שונים של המלחמה, אשרטט תחילה בקצרה ובאופן לא ממצה את תולדות הגיוס הזה, ואציג נתונים הרלוונטיים לדיוננו.¹¹

כבר בתחילת מלחמת העולם פנה נשיא ההסתדרות הציונות חיים וייצמן לממשלת בריטניה בהצעה לשתף את הציבור היהודי בארץ ישראל במאמץ המלחמתי. לכך הצטרף משה שרתוק, ראש המחלקה המדינית של הסוכנות, שקידם בפועל את הרעיון והיה גורם מרכזי בפעולות הגיוס לאורך שנות המלחמה. בשלבים הראשונים פעלו המתגייסים בעיקר באופן ספונטני. מוסדות היישוב ערכו אמנם, בספטמבר 1939, מפקד שנועד בין היתר להעריך את המספר הפוטנציאלי של מתגייסים שהיישוב היהודי יוכל לתרום למאמץ המלחמתי, אך למרות המספרים המרשימים שהניב, הוא לא הביא לשיעורי גיוס משמעותיים.¹² שינוי חל בקיץ 1940: בעקבות משא ומתן עם השלטונות הבריטים החליטה הנהגת היישוב להגביר את פעולות הגיוס, אך בגלל כמה גורמים, ובהם העובדה שהוא הוצג כהתנדבותי בלבד, קצבו היה איטי למדי והוא נתקל בהתנגדות של חוגים שונים ביישוב.

שינוי דרמטי אירע ב־1941, בעקבות התקרבות החזית לארץ. גלבר מכנה זאת 'שנת מפנה בהתגייסות'.¹³ בחודשים אפריל-מאי החליטו מוסדות היישוב לעודד גיוס באמצעות הקמת ועדות שתעסוקנה בכך והוצאת 'צווי גיוס'. בחודשים הבאים נעשו פעולות שונות, כמו 'עצרת גיוס' המונית באוקטובר של אותה שנה, אך המאמץ לא הניב את מספר המתגייסים ששרתוק וחבריו קיוו להשיג. גורם מרכזי לכך הייתה העובדה שעדיין דובר בגיוס התנדבותי. הדבר הוביל למסקנה ששינוי משמעותי במגמת הגיוס יתרחש רק אם הוא יוגדר כגיוס חובה של קבוצות גיל מוגדרות. בהמשך לכך התפרסם ביוני 1942 ה'צו להתגייסות כללית של היישוב', שקבע חובת גיוס לצבא הבריטי לכל הגברים בגילים 20-31 שאין להם ילדים.¹⁴ גברים שלא נכללו בקבוצה זו – אבות לילדים, צעירים מגיל 17 ואילך, או מבוגרים יותר – נדרשו להתגייס לתפקידי 'עבודה והכשרה', בעיקר עבודה חקלאית והחלפת עובדים שהתגייסו, או לתפקידי נוטרות. הצו אכן העלה במידה ניכרת את מספר המתגייסים, אם כי רבים מאד השתמטו מגיוס, ועל חלקם אף הופעלו צעדי כפייה וביוש.

א, ירושלים 1979 (להלן: גלבר, ההתנדבות ומקומה), עמ' 41-60.
 10 הנ"ל, תולדות ההתנדבות, א-ד, ירושלים 1979-1984. בסוגיה שבה עוסק מאמר זה נגע גלבר במילים ספורות. ראו: גלבר, ההתנדבות ומקומה, עמ' 538, 576.
 11 לסיכום תמציתי של מדיניות הגיוס, ראו: ענת גרנית-הכהן, אישה עבריינה אל הדגל: נשות היישוב בשירות הכוחות הבריטיים במלחמת העולם השנייה, ירושלים 2011, עמ' 13-18.
 12 גלבר, ההתנדבות ומקומה, עמ' 156-164.
 13 שם, עמ' 297.
 14 'הצו להתגייסות כללית של היישוב – חובת שירות לאומי לכל בני 17-45', דבר, 21.6.1942; 'התגייסות כללית של היישוב', הארץ, 21.6.1942. לפירוט של הקריטריונים השונים לגיוס ראו: 'הוראות לביצוע צווי ההתגייסות', 11.12.1942, א"מ, פ-3039/6.

עם התרחקות החזית מהארץ נחלש מעמדו של הפיקוד הבריטי במזרח התיכון, ונבלמה תנופת הגיוס. בשנים הבאות המשיכו אמנם יהודים מהארץ להתגייס, וב־1944 אף הוקמה 'הבריגדה היהודית', אך 80% מהמתנדבים למלחמה התגייסו עד סוף 1942, ורק 20% עשו זאת בשלוש השנים הבאות.¹⁵

מספרם הכולל של המתגייסים בשנות המלחמה היה כ־29,000, מהם כ־25,000 גברים.¹⁶ אין בידינו מספר מדויק של הדתיים שבהם, אך יש לשער שהוא לא עלה על אחוזים בודדים מכלל המתגייסים.¹⁷ מובן שההגדרה 'דתי' אינה פשוטה, אך כיוון שהתנועות הפוליטיות השונות פרשו את חסותן על המתגייסים מבין חבריהן, אפשר לבחון את המספר באמצעות נקודה זו. מאיר אדלשטיין הראה כי ב־1941 היו כ־250 חברים מתנועות 'המזרחי' ו'הפועל המזרחי' בין כ־8,000 המגויסים מכלל היישוב היהודי,¹⁸ ושיער שמספר המגויסים הדתיים עד סוף נובמבר 1942 היה כ־700–800 מתוך מספר כולל של 18,000 מגויסים עד אז.¹⁹ כלי נוסף לבחינת מספרם היה הפשרות, עקב אכילס משמעותי בניסיון לגייס חיילים דתיים,²⁰ שגם ניתן להסבר מרכזי להימנעות מגיוס על ידי אגודת ישראל ופועלי אגודת ישראל.²¹ ואכן, מספר חברי התנועות הללו בין המתגייסים היה קטן מאד.²² מכל מקום, ממחקרו של

15 גלבר, ההתנדבות ומקומה, עמ' 702. בארכיון תולדות ההגנה, הטיבה 33, תיק 58, מצויה טבלה של מספרי המגויסים בין החודשים מאי 1941 לספטמבר 1943. נקודת השיא בגיוס הייתה בחודש יולי 1942 (1,599 גברים) ומשם החל תהליך חד של ירידה. בארבעת החודשים יוני-ספטמבר 1943, למשל, התגייסו רק 240 גברים.

16 גלבר, תולדות ההתנדבות: בין בריטים, ערבים וגרמנים, ד, ירושלים 1984, עמ' 299–304.
17 ספר כרטיס הוקדש למתנדבים הדתיים במלחמת העולם השנייה: יוסף שפירא ורב קנוהל (עורכים), **בהתנדב עם**, א-ב, תל אביב 1989–1990 (להלן: בהתנדב עם). הספר עוסק בהיבטים שונים של הסוגיה אך אין בו מידע מספרי.

18 מאיר אדלשטיין, **התנועות הדתיות בארץ-ישראל ויחסן לשואה: שנים ראשונות, 1939–1942**, עבודת גמר לתואר שני, אוניברסיטה העברית בירושלים 1993 (להלן: אדלשטיין, התנועות הדתיות), עמ' 82. השוו: יצחק כהן, **תנועת 'המזרחי-הפועל המזרחי' ותגובותיה לשואה בשנים 1939–1945**, עבודת גמר לתואר שני, אוניברסיטת חיפה 1991 (להלן: כהן, תנועת המזרחי-הפועל המזרחי), עמ' 118.

19 אדלשטיין, **התנועות הדתיות**, עמ' 160. בעמ' 263, הערה 75, הוא מציע להוסיף למספר זה גם כ־600–700 נוטרים.

20 ראו למשל: גלבר, **ההתנדבות ומקומה**, עמ' 538; אדלשטיין, **התנועות הדתיות**, עמ' 76, 81, 151–153; כהן, **תנועת המזרחי-הפועל המזרחי**, עמ' 119–122. בישיבת הוועד הלאומי שהתקיימה ב־4 במאי 1942 טענו הנציגים הדתיים כי הרבנות הראשית נמנעת מלעודד את הגיוס בציבור הדתי בשל בעיית הכשרות. **אצ"מ**, 1/7239. ואכן, לאחר שהובטח כי העניין יוסדר הוציאו הרבנים הראשיים קריאה פומבית 'לכל בחור וטוב להתגייס'. ראו להלן, הערה 29.

21 אדלשטיין, **התנועות הדתיות**, עמ' 85. מסיבה זו, של קושי לשמור על ההלכה בצבא, ובפרט על הכשרות, ביקשה אגודת ישראל פטור גורף לכלל חבריה, אך בקשתה נדחתה. ראו: 'זכרון דברים משיבת המרכז להתגייסות הישוב, 3.8.1942', **אצ"מ**, S25/4991.

22 אדלשטיין, **התנועות הדתיות**, עמ' 160–165. בעמ' 164 הוא קובע כי הגיוס המשמעותי מתנועות אלה היה של כמה עשרות חברי פועלי אגודת ישראל שפעלו כנוטרים בארץ.

אדלשטיין עולה שרק מספר קטן של מגויסים ביקש מזון כשר.²³ גם בעיתונות התקופה נמתחה ביקורת על מספרם הנמוך של המתגייסים מהציבור הדתי.²⁴ נראה אפוא שמספר תלמידי הישיבות – שרובם היו מהיהדות החרדית²⁵ – שהתגייסו היה נמוך ביותר, למרות ידיעות בעיתונות על כאלה שהתגייסו.²⁶ מובן שהנימוק של קושי בשמירת ההלכה היה נכון גם להם, אך ענייני כאן הוא בכירור השיח הספציפי על גיוסם והטיעונים הייחודיים שהושמעו בהקשר אליהם דווקא. הבחנה בין 'סתם' חיילים דתיים לבין תלמידי הישיבות עלתה בקריאתם של הרבנים הראשיים לגיוס כללי בראשית 1943, שפורסמה בעקבות הבטחת האפשרות לקבלת מזון כשר:²⁷

עורו והתעוררו למלחמת הקודש [...] עם סידור עניני הכשרות בחלק של מחנות המגויסים ועם האפשרות לייחד את המגויסים הדתיים ביחידה אחת בה אפשר יהיה להם להמשיך את צורת החיים הדתיים [...] קריאתנו לכל בחור וטוב להתגייס ולהתיחס בתוך ציבור המגויסים, מחוץ לאלה היושבים בקביעות²⁸ באהלה של תורה ושומרים את הגחלת האחרונה של הישיבות שעוממה בעקב הריסתן של כל הישיבות בחוץ לארץ [...] נוער ופועל דתי, עורו והתעוררו למלחמת הקודש – להתגייס!²⁹

כאן אפשר לראות טיעון מרכזי שהתפתח כבר בראשית המלחמה להצדקת שחרור בני הישיבות, ושאליו אשוב בהמשך. אכן, עולם התורה חווה משבר קשה עם חורבן הישיבות באירופה, בעיקר אלה בפולין ובליטא שהיו המרכז החשוב ביותר של עולם הישיבות. ערב השואה מנו 'הישיבות הגדולות' (ישיבות לתלמידים מעל גיל 18, שהן החשובות לענייננו) בארצות אלה כ-4,100 תלמידים.³⁰

23 שם, עמ' 83, 150-160.

24 ראו למשל: החייל האלמוני, 'חיילים-חרדים', דבר, 23.10.1942, עמ' 4; ש"ז שרגאי, 'הגיוס בתוך היהדות הדתית', הצפה, 25.1.1943, עמ' 2; ב' |הרב מאיר ברלין|, 'בלב שלם ובנפש חפצה', שם, 2.3.1943, עמ' 2.

25 השם 'חרדים', במובן המנוגד לדתיים לאומיים או לציונים, עלה בשנות החמישים של המאה העשרים. לפני כן היה זה שם כללי ליהודים אורתודוקסים. ראו: אילה שקלאר ויוסי כץ, 'העיתון "ההר" כמעצב תרבות חרדית-ציונית בהשראת הראי"ה קוק, 1926-1933', קתדרה, 179 (2021) (להלן: שקלאר וכץ, העיתון ההר), עמ' 113-134, בעמ' 115 ומקורותיהם שם.

26 ראו למשל: 'בני ישיבה בשדה המערכה', דבר, 15.7.1942; 'לגיוסם של בני הישיבות', הצפה, 24.2.1943; אורי קיסרי, 'מן הישיבה אל החזית', ידיעות אחרונות, 14.9.1945.

27 רעיון הפלוגה הדתית המוזכר בקריאה לא התממש, ומי שרצה מסגרת דתית התגייס כאמור לפלוגות הנוטרים ששירתו בארץ. ראו: יואב גלבר, תולדות ההתנדבות: המאבק לצבא עברי, ב, ירושלים 1981 (להלן: גלבר, המאבק לצבא עברי), עמ' 56.

28 עיון במסמך המקורי, בחתימת ידם של הרבנים הראשיים, מגלה שהמילה 'בקביעות' – שחשיבותה כמובן גדולה – נוספה לטיטוה בכתב ידו של הרב עזריאל. ראו: א"מ, גל-8549/16; אצ"מ, J1/1347.

29 'עורו והתעוררו למלחמת הקודש', הצפה, 1.3.1943; 'עורו והתעוררו למלחמת הקודש', הארץ, 2.3.1943. אך גם קריאה זו לא הביאה לגיוס משמעותי בציבור הדתי. ראו: גלבר, המאבק לצבא עברי, עמ' 56.

30 בן-ציון קליבנסקי, כצור חלמיש: תור הזהב של הישיבות הליטאיות במזרח אירופה, ירושלים 2014

איננו יודעים בבירור כמה תלמידי ישיבות היו בארץ ישראל בראשית שנות הארבעים, וכמה מתוכם היו בגיל גיוס (עם ילדים או בלעדיהם), שכן הנתונים אינם חד־משמעיים.³¹ כשרצה רבה של תל אביב, הרב משה אביגדור עמיאל, להתריע בספטמבר 1942 על המצב החמור של עולם הישיבות, הוא נקב במספר של 500 תלמידי ישיבות בארץ בגילים 17–30.³² יש להניח שההתמקדות בגילים אלה, כמו גם העיתוי של דבריו, אינם מקריים, לאור חובת הגיוס שהתפרסמה זמן קצר לפני כן. בתגובה לכך כתב קורא בהארץ בהשתוממות כי להערכתו יש למעלה מ־3,000 תלמידי ישיבות בגילים אלה.³³ מנגד, בספטמבר 1941 נקב הרב מאיר ברלין באותו מספר – 3,000, כמספרם הכולל של תלמידי הישיבה בארץ, מגיל 14 ועד לגילים מופלגים.³⁴ עם זאת, מדברי הרב עלה שב־90% מהישיבות שפת הלימוד היא אידיש, מה שיכול ללמד כי מדובר בישיבות המזוהות עם היישוב הישן או עם אגודת ישראל, זרמים שתלמידיהם ממילא כמעט שלא התגייסו.³⁵ חוסר הבהירות הזה ניכר גם בדיוני הנהלת הסוכנות ב־1939 על מימון הישיבות בארץ.³⁶ המספרים שעלו שם נעו בין 1,900 ל־5,000 תלמידי ישיבות, מה שמעיד על בלבול וחוסר במידע מוצק ומוסמך בנושא. ובכל זאת אפשר להעריך כי מספר תלמידי הישיבות בארץ בגיל הגיוס לא עלה בראשית שנות הארבעים על 1,200. זאת על בסיס פירוט 'מוסדות התורה' בעיתון האגודאי קול ישראל, שהוציא באותן שנים מוסף בשם גליון המוסדות שנרפס לקראת ראש השנה.³⁷ מוסדות ציוניים לא נכללו, כמובן, ברשימה זו, אך באותה עת היו רק שלושה מוסדות ישיבתיים כאלה: ישיבת מרכז הרב, ישיבת בני עקיבא בכפר הרא"ה (הוקמה ב־1939) וישיבת היישוב החדש בתל אביב (הוקמה ב־1938). רוב התלמידים בשני המוסדות האחרונים היו בגיל תיכון, ומספר הלומדים בשלושתם היה נמוך למדי.³⁸ עם זאת, וכפי שנראה להלן, גם מוסדות אלה פעלו לשחרור תלמידיהם מגיוס. עניין מיוחד יהיה לנו בישיבת בני עקיבא.

(להלן: קליבנסקי, כצור חלמיש) עמ' 443.

- 31 על הקושי שבאומדן מספר התלמידים ראו: גרשון סוואט, 'פנקס ירושלמי', הארץ, 5.10.1944. לפי נתוני ארגון הג'וינט, שתמך בישיבות הארץ, היו ב־1944 2,500 תלמידי ישיבה בגילים השונים (למעט תלמידי תורה). ראו: מיכל שאול, פאר תחת אפר: החברה החרדית בישראל בצל השואה, 1945–1961, ירושלים 2014 (להלן: שאול, פאר תחת אפר), עמ' 425–427.
- 32 'אך 500 איש בישיבות הארץ', הארץ, 3.9.1942; 'על הסכנה שיישכח ה"תלמוד" בישראל', המשקיף, 3.9.1942.
- 33 מ' יחיאלי, 'על מספר הלומדים בישיבות', הארץ, 9.9.1942.
- 34 'בחורים שוקדים על התורה בישיבות בארץ', המשקיף, 20.2.1941.
- 35 השוו: מוועד ההתגייסות בירושלים לברנרד ג'וזף (רב יוסף), יו"ר 'המרכז להתגייסות היישוב', 21.10.1942, אצ"מ, S37/1837. המכתב מוסר כי מבצע הגיוס בירושלים הניב 4,000 מגויסים, 'שהם כ־22% מהמספר הכולל של המגויסים בארץ', אך 'בני היישוב הישן כמעט שאינם באים בחשבון כשותפים להתגייסות'.
- 36 אוסף שבתי טבת, ארכיון בן־גוריון (להלן: אב"ג), תיק 30, מיכל 4.
- 37 המספר המשווער מבוסס על גיליון מכ"ט אלול תש"א (21.9.1941). לא כל המוסדות פירטו את מספר תלמידיהם או פילחו אותם לפי גילים, לכן המספר משוער בלבד.
- 38 בישיבת 'מרכז הרב', המוסד הוותיק מהשלושה, למדו באותן שנים עשרות בודדות של תלמידים, ורבים

הדיון על גיוס תלמידי ישיבות: שלבים ראשונים והופעת הנימוק של 'חורבן עולם התורה'

כאמור, כמה ימים אחרי פרוץ מלחמת העולם, בספטמבר 1939, החליטו הסוכנות היהודית והוועד הלאומי לקיים מפקד אוכלוסין שייבחן את פוטנציאל הגיוס ביישוב היהודי. רוחות המלחמה ומצוקת יהודי אירופה הירדקו את שיתוף הפעולה בין אגודת ישראל למוסדות הציוניים, והוא נמשך גם בשנות המלחמה הבאות.³⁹ לכן פרסם גם שבועון האגודה בארץ, קול ישראל, שנערך בידי מנהיג התנועה משה בלוי, קריאה להשתתף במפקד בעמודו הראשון.⁴⁰ בקריאה, שנחתמה על ידי 'מרכז אגודת ישראל בארץ ישראל', נקראו מתנדבים מגיל 18 ועד 50 להתפקד, אך שני גיליונות מאוחר יותר התפרסם מאמרו של שמואל שין (שמואל שמעיה לוריא, מזכיר המערכת של קול ישראל) שבו הסתייג מהעובדה שהמפקד מדגיש רק אופן מסוים של גיוס למלחמה: 'עלינו להתגייס, להתגייס להיות צבא נאמן למהותו הרוחנית של עם ישראל, לא פחות מאשר לערכים הגופניים והמשקיים'.⁴¹ לדבריו, על אגודת ישראל ש'הצטרפה לקריאת הגיוס הישובי' לזכור כי 'יש עוד חובת גיוס נוספת, זו החובה לשמור [...] על מוסדות התורה והחנך [...] שלא יכולע להם בימי חירום קשים'. גם משה בלוי עמד באותו גיליון על הסכנה הרוחנית והגשמית הצפויה למוסדות התורה ולכלל היהדות החרדית בשנות המלחמה, וקרא להיערך למאבק בה בהקדם.⁴²

דברים מפורשים יותר בעניין תלמידי הישיבות עלו דווקא מהרבנות הראשית. במוצאי שבת, יומיים לאחר שפורסמה בעיתונות בספטמבר 1939 הקריאה להתפקד, התקיימה פגישה דחופה של שני הרבנים הראשיים, הרצוג ועוזיאל.⁴³ סביר להניח שהרקע לה היה בקשתם של המוסדות הלאומיים כי יתמכו במפקד הישובי, תמיכה שאכן התפרסמה כעבור יומיים.⁴⁴ פרוטוקול הפגישה מלמד שהרצוג ועוזיאל דרשו מהמוסדות לכנס כבר למחרת פגישה של מועצת הרבנות הראשית עם נציגי הוועד הלאומי והסוכנות, שבה ידונו שתי דרישות: מתן אפשרות למתגייסים לשמור שבת וכשרות, והבטחה 'במכתב רשמי כי בהגיע הדברים לגיוס לא יעשו דבר בנוגע לתלמידי הישיבות מבלי דעתה של הרה"ר [הרבנות הראשית] והסכמתה'. בהמשך נכתב כי סירוב להבטיח זאת יגרור כרוז הודעה של הרבנים הראשיים על 'הוצאת בני הישיבה' מהמפקד, וכי סירוב לדרישה הראשונה יביא לכך ש'דרוש הכרוז את ההתגייסות על ידי ארגונים דתיים [בלבד]'. דרישה אחרונה זו אכן

מהם באופן חלקי בלבד. ראו: יוחאי רוזיק, ישיבת 'מרכז הרב': התפתחותה ומגמותיה החינוכיות (תרפ"א-תשמ"ב, 1982-1921), עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה 1994, עמ' 144-145.

39 יוסף פונד, תנועה בחברות: מנהיגות אגודת ישראל לנוכח השואה, ירושלים 2008, עמ' 57-68.

40 'התנדבו לשירות הארץ הקדושה', קול ישראל, כ"ג אלול תרצ"ט (7.9.1939).

41 שמואל שין, 'גיוס', קול ישראל, י"ד תשרי ת"ש (27.9.1939).

42 משה בלויא, 'שעת חירום', קול ישראל, שם.

43 פרוטוקול הפגישה הקצרה ממוצאי שבת, כ"ו אלול תרצ"ט (9.9.1939), בחתימת הרבנים הראשיים, א"מ, גל-8571/1.

44 'כרוז הרבנים הראשיים למתגייסים הדתיים', הצפה, 11.9.1939.

מופיעה באותיות מודגשות בהודעת התמיכה של הרבנים הראשיים, אך אין בה כל אמירה לגבי בני הישיבות,⁴⁵ ומכך ניתן להסיק שדרישתם בנושא זה התקבלה. ואכן, באותו שבוע כתב ברנרד ג'וזף (לימים רב יוסף) לרב הרצוג, בשם ועדת הגיוס של הסוכנות היהודית והועד הלאומי, כי מדובר במפקד התנדבותי בלבד ו'אין קיימת כל שאלה בדבר שימוש באיזה לחץ שהוא על תלמידי הישיבות שיירשמו'. זאת ועוד, אם ייקראו מתנדבים לגיוס, 'ברי לפני שנקבל את מועמדותו נביא לתשומת לב מלאה כל טענה שתובא על ידי הרבנות הראשית בדבר ההפסד העלול להגרם לישיבות על ידי שתתרוקנה מתלמידיהן'.⁴⁶ למכתב זה תהיה חשיבות רבה בעתיד, כפי שנראה להלן.

בנוסף לנימוק הנזכר של 'התרוקנות הישיבות' נראה שהרבנים הראשיים סברו כי גיוס בני הישיבות לצבא הוא שאלה הלכתית אף ללא קשר לנסיבות הייחודיות של מלחמת העולם, ולכן נדרשת הסכמת הרבנות לגיוסם. השערה זו מתאשרת מדברים שכתב הרב יחיאל מיכל טיקוצ'ינסקי, ראש ישיבת עץ חיים בירושלים, בראש מאמר שפרסם כעשור וחצי לאחר מכן, ב־1954:

עוד לפני 14 שנה כשהחל הגאון מהרי"א הרצוג שליט"א הרב הראשי לאר"י לעיין בתחיקת חוקה למדינת ישראל (מענין הדבר שלפני 8 שנים קודם לתקומת המדינה כבר ראה הרב הראשי צורך להפך בשאלת חוקה למוד"י [מדינת ישראל]), והציע לפני לברר ענין "שחרור בני התורה מעבודת הצבא", לפי חוקי ישראל שלחתי לו אז (ביום י' אייר ת"ש) תשובה המכילה עפ"י השקפתי היסודות לשחרורם. ועכשיו הנני להעלות על הדפוס את אותם היסודות בהרחבת דברים.⁴⁷

לא מצאתי את פנייתו של הרב הרצוג לרב טיקוצ'ינסקי, אבל מהדברים ניתן להבין שהוא סבר כי הנושא צריך להתברר כשאלה עקרונית בעבור המדינה העתידה לקום.⁴⁸ ואכן, המאמר אינו מזכיר כלל את שאלת הגיוס הקונקרטי שעלתה כמה חודשים לפני משלוח התשובה. הרב טיקוצ'ינסקי בחן בו שורה של מקורות הלכתיים ואגדיים והסיק מהם, כאמור, כי אין

45 שם. בישיבות מועצת הרבנות הראשית מהחודשים הבאים (א"מ, גל-1/8571) שב ועלה עניין שמירת ההלכה בקרב המגויסים, אך לא היה דיון נוסף על בני ישיבות.

46 מב' ג'וזף לרב הרצוג, 13.9.1939, אצ"מ, S25/4989.

47 יחיאל מיכל טיקוצ'ינסקי, 'שחרור בני הישיבות מגיוס', התורה והמדינה ה'ו (תשי"ד) (להלן: טיקוצ'ינסקי, שחרור), עמ' מה-נד.

48 הרב הרצוג החל במפעלו ליצירת חוקה תורנית למדינה היהודית אחרי החלטת ועדת פיל מ־1937 על חלוקת הארץ והקמת מדינה יהודית. חלקים מחיבור זה, שנכתבו על ידי הרב עצמו, התפרסמו כאן: יצחק אייזיק הלוי הרצוג, תחוקה לישראל על פי התורה, א, ירושלים 1989. הרב הרצוג שיתף בתוכניתו גם רבנים נוספים.

לגייס את בני הישיבות. בסיום המאמר הוא העלה טיעון חוץ-הלכתי שאליו נשוב בהמשך, כי רוב אומות העולם נוהגות, בעבר ובהווה, לפטור מגיוס את 'כהני הדת ותלמידיהם'.⁴⁹ סביר למדי שתשובתו של הרב טיקוצ'ינסקי עמדה מול עיניו של הרב הרצוג כשכתב בחורף 1948 מאמר ארוך על שאלת גיוסם של בני הישיבות.⁵⁰ הוא סתר לאחד את טיעונו של הראשון, ובראשם את ההשוואה לנוהג ב'אומות העולם' (אם כי, כפי שנראה להלן, הוא עצמו השתמש בנימוק זה בימי מלחמת העולם), והסיק שגם בני הישיבות צריכים לקחת חלק מסוים – גם אם לא שווה לזה של בני גילם האחרים – במלחמה המתנהלת באותה עת. מדוע, אם כן, מוצדק היה לדעתו לשחררם ולו באופן חלקי? תשובתו מזכירה את הנימוק שראינו בקריאת הרבנים לגיוס מראשית 1943:

שעזרת ישראל מיד צר היא מלחמת מצוה שהיא חובה, ואין יסוד לפטור ממנה תלמידי חכמים לגמרי. אלא שחייבים להזהר שלא לגרום לערער ח"ו את קיום לימוד התורה, אפילו לא לזמן קצר, בפרט במצבנו בזמן הזה, שחרכו מרכזי התורה שבגולה ואין לנו שיור אלא התורה שבא"י – הישיבות הק' [הקדושות] הי"ו.⁵¹

אם כך – כבר בימי מלחמת העולם, ובמשך שנים רבות, הפך הנימוק של ישיבות ארץ ישראל כתחליף לעולם הישיבות המזרח אירופי שחרב, בראש ובראשונה אצל הרב הרצוג אך גם בידי גורמים נוספים, למרכזי לצורך שחרור בני הישיבות מגיוס. לימים היה זה גם הנימוק המרכזי שהשפיע על שחרור לבני הישיבות משירות בצה"ל.⁵² מתי הוא הופיע לראשונה? ככל הנראה, ההתייחסות הראשונה של הרב הרצוג לשימור וחיזוק עולם הישיבות הארץ-ישראלי כתחליף לעולם הישיבות שחרב – עדיין ללא קשר לשאלת הגיוס – הייתה בנאום ששודר ברדיו ליישוב היהודי בערב ראש השנה ת"ש.⁵³ על רקע הידיעות שהחלו להגיע מפולין הכבושה, שסיפרו בין היתר על סגירת הישיבות שפעלו בה,⁵⁴ אמר הרב הרצוג את הדברים הבאים:

-
- 49 טיקוצ'ינסקי, שחרור, עמ' נג-נד; לדבריו, בזכות טיעון זה שוחררו בני הישיבות מגיוס לצבא העות'מאני במלחמת העולם הראשונה.
- 50 המאמר פורסם רק ב-2009. ראו: יצחק אייזיק הלוי הרצוג, 'גיוס בני הישיבות ערב מלחמת השחרור', בתוך: שולמית אליאש ואחרים (עורכים), **משואה ליצחק**, א, ירושלים תשס"ט (להלן: הרצוג, גיוס), עמ' 237-276. המסמך המקורי מט"ז טבת תש"ח שמור בא"מ, פ-4251/7.
- 51 עמ' 273. הרב גם הוסיף נימוק משני, שלפיו המשך קיומן של הישיבות דורש שחרור מלא לבני ישיבות צעירים, משום 'שאלה התלמידים עלולים יותר לקבל השפעה מן החוץ' אפילו אם יפסיקו את תלמודם רק לצרכי שמירה, והם יעזבו את הישיבות.
- 52 השפעתו של אתוס שיקום עולם התורה שחרב הייתה כמובן רחבה ביותר, והיא מתגלה במישורים שונים. ראו: שאול, **פאר תחת אפר**, עמ' 119-157.
- 53 הנאום התפרסם גם בעיתונות: 'לאחינו ואחיותינו היקרים, הישוב היהודי כולו בא"י', **הצפה**, 13.9.1939; 'אגרת הרב הראשי', **הארץ**, 13.9.1939.
- 54 ראו למשל: 'לשוואת יהודי פולין', **הצפה**, 13.9.1939; 'ש' דניאל [שבת ירון יחיאל], 'שנת תרצ"ט: סקירה',

הוגה לבנו אליכם מיליוני אחינו בפולין, רוב בניין האומה, אם לא רוב מנינה [...] וארצנו הקדושה גם היא צריכה לרחמים מיוחדים בימי מלחמת העולם הנוראה הזאת. חושבני שהוא מחובתי הקדושה להפנות את תשומת לבכם במיוחד למוסדות התורה בארץ, לישיבות, אשר אחרי סגירת הישיבות בפולין בגלל המלחמה, הנן שארית פליטת תורתנו, והנן צפויות לסכנת סגירה, חלילה, בשל מצבן הכלכלי הרעוע לגמרי בשעת חירום.⁵⁵

אכן, בשלב הראשון שימש נימוק זה לעודד תמיכה כספית בישיבות הארץ, כמו למשל במסיבת עיתונאים שפרסה את מצוקתן הכלכלית.⁵⁶ הרב מאיר ברלין (לימים בר אילן) קבע שם כי 'רוח התורה' היא זו שהחזיקה את עם ישראל, אך 'כיום שממו בתי המקדשים המעטים שבפולין ובארצות אחרות שתחת הכיבוש ההיטלראי, והפנה היחידה שנשארה כיום גם לחומר וגם לרוח היא ארץ ישראל'. זאת למרות שבאותו זמן עדיין פעל חלק ניכר מהישיבות בליטא, שטרם נכבשה על ידי הגרמנים. הרב הרצוג אמר גם הוא שקיומו של עם ישראל תלוי בלימוד התורה ובעולם הישיבות, ושהישיבות בארץ ישראל הן בבחינת בקשתו של רבן יוחנן בן זכאי בעת חורבן ירושלים: 'תנו לנו את יבנה וחכמיה'. אחרי חורבן הישיבות באירופה, אמר, 'נשארה רק ארץ ישראל כמקום התורה'.⁵⁷ טיעון זה שימש בחודשים הבאים את הרבנים הראשיים וגורמים דתיים אחרים גם כבואם לתבוע מהסוכנות היהודית ומהעומד בראשה, דוד בן-גוריון, את תקצוב הישיבות בארץ ישראל.⁵⁸ באחד מנאומיו של הרב הרצוג במסגרת מגבית לישיבות בארץ, הוא חזר באריכות על היותן תחליף לעולם הישיבות שנחרב, והוסיף את הדברים הבאים:

שם.

- 55 'לאחינו ואחיותינו היקרים, הישוב היהודי כולו בא"י, הצפה, 13.9.1939.
- 56 'מפעלי התורה דורשים לבצר מצבם', הארץ, 25.9.1939. על פעולתו של הרב ברלין לחיזוק עולם הישיבות בארץ ישראל בשנות המלחמה ואחריה, ראו: חוה אשכולי, 'מנהיגות ציונית-דתית בימי השואה: הרבנים בר-אילן (ברלין) ומימון (פישמן)', בתוך: דינה פורת (עורכת), שואה ממרחק תבוא: אישים ביישוב הארץ-ישראלית ויחסם לנאציזם ולשואה, 1948-1933, ירושלים 2009, עמ' 149-152; עמינרב יצחקי, הרב מאיר בר אילן: הציונות הדתית בארץ ישראל, 1926-1949, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן 2014 (להלן: יצחקי, הרב מאיר בר אילן), עמ' 285-291.
- 57 הרב הרצוג חזר על טיעון זה גם במסעות גיוס כספים לישיבות בשנים הבאות. ראו למשל: 'מפעל התורה למען הישיבות בארץ ישראל', הצפה, 8.7.1941; 'קריאה לחיזוק התורה בארץ', שם, 28.1.1942; 'חובת הישוב למבצרי התורה', היסוד, 22.7.1943.
- 58 אוסף שבתי טבת, אב"ג, תיק 30, מיכל 4. מסמכים נוספים השמורים בתיק זה מלמדים כי טיעון דומה עלה גם בשנים הבאות. ראו למשל: פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 6.11.1939, שם. רק ב-1941 החליטה הנהלת הסוכנות להעביר תקציבים לישיבות ששפת הלימוד בהן עברית. ראו: פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 2.3.1941, שם. בסוף 1941 הופיע הנימוק של חורבן ישיבות אירופה ו'אין לנו שיוור רק שארית התורה אשר בארץ ישראל' במכתב של הרב הרצוג שביקש להגדיל את התקציב בשנה הבאה: מהרב הרצוג להנהלת הסוכנות, כ"ו כסלו תש"ב, א"מ, פ-4248/29.

דווקא בשעה האיומה הזאת, בשעת מלחמת גוג ומגוג כשאנו קוראים 'למה רגשו גוים', עלינו להתאמץ בכל כוחותינו לקיים בנו חכמי ישראל [...] להציל את מקדשי התורה, שהם הם מבצרינו הרוחניים המוסריים, וזה בשעה שעומדים בחורינו במערכות המלחמה למען עמנו ולמען ארצנו כנגד האויב הנורא [...] שומה עלינו לקיים את החייל הרוחני שלנו [?] את הצבא המרוכז בישיבות בארצנו הק' [קדושה] פליטת בית סופרינו, שגם הוא חיל, כדברי רבינו הגדול הרמב"ם ז"ל, וע"י קיום חיל ה' הלזה נניח את היסודות מיד לשעה ולדורות, לבנין האומה בכיוון הרוחני לאחרי שתעבור תקופת החורבן הנוראה הזאת!⁵⁹

ודוק: למרות שהנאום נועד לצרכי מגבית ראה הרב הרצוג צורך להשוות בין תלמידי הישיבות לבין החיילים,⁶⁰ וטען את מה שיטענו הוא ואחרים בעתיד גם ביחס לגיוס לצה"ל: גם תלמידי הישיבות תורמים לניצחון במלחמה, בהיותם 'חיל רוחני'.⁶¹ הוא גם הפנה אל דברי הרמב"ם, וככל הנראה התכוון לדברים שבסוף הלכות שמיטה ויובל,⁶² שהיו ונותרו טיעון מרכזי ומקור הלכתי מצוטט ביותר בעניין שחרור תלמידי ישיבות מחובת גיוס. דיון ארוך במקור זה ערך הרב טיקוצ'ינסקי בחיבור שכתב לבקשת הרב הרצוג,⁶³ ונראה שהאחרון אימץ כאן את דבריו. עם זאת, ב־1948 דחה הרב הרצוג את המקור הזה כבסיס לפטור של תלמידי ישיבות מגיוס, ואף הגדיר אותו 'דברי אגדה'.⁶⁴ נזכיר כי הדברים נאמרו במסגרת נאום למטרת גיוס כספים. בדיוניו עם מוסדות היישוב בשנות מלחמת העולם השנייה לא העלה הרב הרצוג טיעונים מעין אלה. בשנות מלחמת העולם הראשונות היה עדיין הגיוס התנדבותי. משום כך – גיוס בני הישיבות הלכה למעשה עלה שוב רק ב־1942, כשמוסדות היישוב דנו בהטלת חובת גיוס על גברים.

59 הנאום, בכתב ידו של הרב הרצוג, שמור בא"מ, פ-4259/7. הוא אינו מתוארך, אך לפי פתיחתו נראה שנישא במלחמת העולם השנייה. הציטוט כאן לקוח מעמ' 5. בעמ' 6 משווה הרב את המגבית הזו ל'מגבית למען החיל העברי'.

60 כאמור, הנאום אינו מתוארך. האם הרב הרצוג כתב אותו כשכבר החלה להישמע ביקורת על שחרור בני הישיבות משירות? בביקורת זו אעסוק להלן. ראו עוד: 'חובת ירושלים למבצרי התורה בא"י', היסוד, 28.8.1942. הכתבה מסכמת נאומים שנישאו באספת מגבית של ועד הישיבות יומיים קודם לכן. הרב טיקוצ'ינסקי והרב הרצוג אכן השוו שם בין החיילים לבין לומדי התורה, וטענו כי ניצחון ישראל התבסס מאז ומעולם על חלוקה בין 'גיוס גופני וגיוס רוחני', כדברי הרב הרצוג. הרב כהנמן קבל שם על שיש ביישוב מי שאינם מבינים את חשיבות 'החיל הרוחני' לניצחון במלחמה.

61 ראו למשל: דברי חברי הכנסת החרדים בעת הדיון בקריאה הראשונה על חוק שירות ביטחון: ח"כ זלמן בן יעקב, **דברי הכנסת**, 13.10.1958; ח"כ יעקב כ"ץ, שם.

62 **משנה תורה**, הלכות שמיטה ויובל, יג יג.

63 טיקוצ'ינסקי, **שחרור**, עמ' מז-נ.

64 הרצוג, **גיוס**, עמ' 249-250.

הריונים בשנת 1942 וקיבוע הפטור מגיוס לתלמידי ישיבות

כאמור, ביוני 1942 הוחלט על חובת גיוס לצבא הבריטי, אך כבר במאי, חודש לפני כן, קראה מליאת הוועד הלאומי לשילוב תלמידי הישיבות, לצד תלמידי התיכונים, האוניברסיטה העברית והטכניון, בעבודה חקלאית בקיץ הקרוב.⁶⁵ הדבר הביא להתדיינות ציבורית מסוימת בעיתונות, שאלה אתייחס להלן, אך באותו שלב הרבנות הראשית עוד לא התערבה בנושא,⁶⁶ וככל הנראה ההחלטה לא התממשה, לפחות לגבי הלומדים בישיבות.⁶⁷

אגודת ישראל, שממילא ניסתה להשיג פטור גורף מגיוס לחבריה, כנראה לא העלתה על דעתה אפשרות של דיון על גיוס תלמידי ישיבות עם מוסדות היישוב,⁶⁸ אך הרב הרצוג החליט להיאבק על קבלת פטור רשמי בעבורם גם אם אין ודאות שהוא היחיד להעלות סוגיה זו אחרי פרסום 'הצו להתגייסות כללית'.⁶⁹ ב-12 ביולי 1942 כתב שרתוק לרבנות הראשיתמכתב שממנו עולה כי ב-8 ביולי הוא נפגש עם 'הרבנים הראשיים ומנהלי הישיבות בשאלת גיוס תלמידי הישיבות'.⁷⁰ לפי המכתב, בפגישה סוכם כי הרבנות תעביר לסוכנות היהודית 'בהקדם האפשרי' רשימת נתונים מכל הישיבות, שתכלול את הפרטים הבאים:

א. מספר התלמידים בכל ישיבה.

ב. מספר החייבים בגיוס לצבא (לפי צו המוסדות הלאומיים) בכל ישיבה.⁷¹

ג. מספר הנשואים בתוך חייבי הגיוס.

שרתוק רצה כנראה לבחון את מספר תלמידי הישיבות שבעבורם ביקשו הרבנות וראשי הישיבות פטור מוחלט מגיוס.⁷² הדבר עולה ממכתבי התשובה שקיבל יעקב גולדמן, מזכיר

65 פרוטוקול ההחלטות, 4.5.1942, אצ"מ, J1/7239. בדיון השתתפו גם נציגי הציונות הדתית, לרבות הרב מאיר ברלין, שלא הסתייגו מההחלטה.

66 הרבנות כן ביקשה ערב פרסום צו הגיוס הכללי שחרור לכל הרבנים, גם אם אינם מכהנים בתפקיד רבני. בקשתה נדחתה, ורק רבנים מכהנים קיבלו פטור. ראו: 'זכרון דברים של המרכז להתגייסות הישוב', 14.6.1942, אצ"מ, S25/4991.

67 ראו: חוזר 'המרכז להתגייסות הישוב' בחתימת היו"ר ברנרד יוסף, 8.1.1943, א"מ, פ-3039/6. בחוזר מוזכרת חובתם של תלמידי התיכון והסמינרים להתייצב לעבודה חקלאית, אך בני הישיבות אינם מוזכרים בו. על סטודנטים הוטלה באותו שלב חובת גיוס בכפוף לשיקולים שונים. ראו: 'החלטות המרכז להתגייסות הישוב', 24.12.1942, אצ"מ, S25/4991.

68 ראו הערה 21 לעיל והערה 72 להלן.

69 'זכרון דברים מיישיבת המרכז להתגייסות הישוב', 8.7.1942, אצ"מ, S37/1719: 'שחרור תלמידי הישיבות – הוחלט שהד"ר יוסף יתקשר בענין זה עם הרב טיקוצ'נסקי'. מסמך כמעט זהה נושא את התאריך 5.7.1942 (המסתבר יותר לאור מכתבו של שרתוק שידון מיד), אצ"מ, S25/4991.

70 שם, S25/4989; א"מ, פ-4242/15. התיק האחרון נשמר בארכיונו הפרטי של הרב הרצוג, דבר המלמד גם הוא על היותו הפעיל משני הרבנים הראשיים בנושא שחרור בני הישיבות.

71 חלק מהתשובות השמורות בשני התיקים הללו מלמדות כי הישיבות הבינו שסעיף זה מתייחס לתלמידים מגיל 17 ואילך, שגם עליהם חלה חובת גיוס אך לא לצבא.

72 על הדרישה לשחרור גורף של תלמידי הישיבות מגיוס או מכל תפקיד חילופי אנו למדים מתיאור הפגישה ביד"ר בנימין: 'מזה ומזה', במישור, 4.9.1942. לדבריו, שרתוק גילה הבנה לדרישה שהישיבות

של הרב הרצוג, שפנה לישיבות שונות.⁷³ בשלב זה, ולמרות גישתו החיובית של שרתוק לעולם הישיבות,⁷⁴ עדיין לא ניתנה החלטה סופית בנושא, ולכן החליט הרב הרצוג לפעול להבאתה. הוא לא הסתפק בטיעון על חורבן הישיבות באירופה, אלא טען גם שאת בני הישיבות יש לשחרר כפי שמשחררים מגיוס סטודנטים ללימודי דת בארצות הברית ובאנגליה.⁷⁵

שני מברקים נשלחו לרב הרצוג ב־13 וב־14 ביולי 1942, כנראה לבקשתו, והועברו עם קבלתם לידי שרתוק (שהעבירם הלאה לברנרד ג'וזף, יו"ר 'המרכז להתגייסות הישוב', ולמשה יובל, מזכיר המרכז).⁷⁶ הראשון נשלח מניו יורק על ידי הרב ל' זלצר (Seltzer), ככל הנראה הרב יהודה לייב זלצר, מזכיר 'אגודת הרבנים' בארצות הברית, ונכתב בו כך: 'Students [of] recognized Yeshivot here exempted from military service'.⁷⁷ המברק השני הגיע ממשרד הרבנות הראשית בבריטניה, וזה היה תוכנו: 'Theological students of recognized college entered before war are in reserved occupations', כלומר – רק תלמידי דת שהחלו ללמוד לפני המלחמה פטורים מגיוס. שרתוק עצמו בירר באותו זמן נקודה זו, וקיבל תשובה דומה.⁷⁸

-
- 74 'לא תסגרנה מחוסר תלמידים ולומדים', וניתן להבין מהם שנותרה מחלוקת בשאלה האם כלל תלמידי הישיבות יפטרו משירות כלשהו.
- 75 מכתבי התשובה שמורים בא"מ, פ-4242/15. תחילה פנה גולדמן לשני ארגוני הישיבות שפעלו באותו זמן בארץ – 'מפעל התורה' ו'ועד הישיבות', וביקש שיפנו בשמו לישיבות שתחת חסותם. הראשון עשה זאת (אם כי לא קיבל תשובה מכל המוסדות הקשורים אליו. ראו: מש' יעקבסון לגולדמן, י"ז אב תש"ב, שם, פ-4242/15), אך 'ועד הישיבות' ענה שאינו מוכן לבצע משימה זו (מהרב זלמן סורוצקין לגולדמן, כ"ט תמוז תש"ב, שם). על המתח שבין 'ועד הישיבות' שזוהה עם אגודת ישראל לבין 'מפעל התורה' שזוהה עם 'המזרחי', ראו: יצחקי, הרב מאיר בר אילן, עמ' 288–289. דומה שהוא עשוי להעיד גם על הגישות השונות לגיוס בקרב הציבור הדתי והחרדי בארץ.
- 76 ראו דבריו בישיבת הנהלת הסוכנות מ־18.1.1942, אז נדון שוב תקצוב הישיבות: 'אני רואה את הישיבות בתקופתנו כנכס תרבותי שאין לוותר עליו [...] המצב כיום שהתלמוד הוא נכס תרבותי כביר, והוא מהווה אחד הצינורות העיקריים בתרבות העברית, ויתור על מקור זה בשביל התרבות העברית פירושו דלדול, ואנו כמוסד ציבורי עליון אסור לנו להתעלם ממצב זה'. משה שרת, מאבק מדיני: קובץ נאומים ומסמכים, בעריכת יעקב ורנה שרת, א, תל אביב 2009 (להלן: שרת, מאבק מדיני), עמ' 114.
- 77 בדיונים על גיוס בני הישיבה ערב הקמת המדינה ולאחר מכן לא העלה הרב הרצוג נימוק זה, ואף הציג אותו כלא רלוונטי. על שחרור תלמידי כמורה בארצות הברית ובאנגליה מגיוס ראו: Julien Cornell, 'Exemption from the Draft: A Study in Civil Liberties', *Yale Law Journal*, Vol. 56 (1946), pp. 258–275, 263–266 (להלן: קורנל, שחרור). על המצב בפולין ובלטא בשנים שלפני מלחמת העולם השנייה, שם לא ניתן פטור לתלמידי ישיבות, ראו: קליבנסקי, כצור חלמיש, עמ' 424–429.
- 78 המברקים, ומכתבו של גולדמן שהעבירם לשרתוק (עם הוראה בכתב יד להעבירם לג'וזף ויובל) שמורים באצ"מ, S25/4989. לא מצאתי את פנייתו של הרב הרצוג שנענתה במברקים, אך קרוב לוודאי שהיא נשלחה לאחר הפגישה עם שרתוק, כדי להוכיח שבחול"ל ניתן פטור גורף מגיוס לתלמידי דת.
- 77 על שחרור תלמידי ישיבות אורתודוקסיות מגיוס לצבא האמריקאי בימי מלחמת העולם השנייה ראו: קורנל, שחרור.
- 78 פתק בכתב יד משרתוק ל'מ.י' (כנראה משה יובל), אצ"מ, S25/4989, בו הוא מבקש שיברר האם 'Theological students' באנגליה אכן פטורים לחלוטין, ותשובתו של הנ"ל כי 'הרב רבינוביץ' מודיעני

לטיעון ההשוואתי היה משקל רב, ובישיבת 'המרכז להתגייסות הישוב' מיום 1 בספטמבר 1942 הוחלט כך:

ח. תלמידי ישיבות – הוחלט למסור את ההכרעה בדבר שחרור תלמידי הישיבות מחובת ההתגייסות לוועדת הבטחון, שבפניה תובא ההצעה, לנהוג כמו שנהוגים באנגליה או באמריקה: תלמידי הישיבות המוכרות, שהתחילו את לימודיהם בישיבות אלו לפני התחלת המלחמה, ישוחררו מחובת ההתגייסות לצבא ולגטאות. מובן שהם יחויבו להיות פעילים במשמר המולדת.⁷⁹

כשלושה חודשים וחצי עברו עד שהחלטה זו הועברה לוועדת הביטחון. למכתב המבקש ממנה לדון בנושא צורפו שני המברקים שקיבל הרב הרצוג, וכותב המכתב ציין כי עולה מהם שבאנגליה משחררים תלמידי ישיבות אם התחילו ללמוד בהן לפני התחלת המלחמה, ואילו באמריקה משחררים את כל תלמידי ישיבות המוכרות משרות בצבא.⁸⁰ יתכן שפרק הזמן הארוך שעבר בין ההחלטה לבין הפנייה לוועדת הביטחון, כמו גם הניסוח שממנו השתמע כי לא הוחלט אם ישוחררו כל תלמידי הישיבות או רק אלה שהחלו ללמוד לפני המלחמה, מלמדים שהנושא לא נתפס כרחוק מדי. זאת ועוד: כזכור חלה ירידה משמעותית בגיוס לצבא הבריטי לאחר נסיגת הצבא הגרמני בצפון אפריקה בסוף 1942. יתכן שזו הסיבה לכך שוועדת הביטחון לא קיבלה החלטה בנושא, ככל הידוע לי, אך בפועל התקבלה הגישה האומרת שתלמידי הישיבות פטורים מגיוס.⁸¹

כש'מחלקת ההתגייסות' של הסוכנות היהודית ניסתה מאוחר יותר להבין מהמרכז להתגייסות הישוב מה מקור ההחלטה לשחרר בני ישיבות מגיוס, התשובה לא הפנתה להחלטה מסודרת כלשהי, אלא הזכירה 'הסכם הקיים בכתב'⁸² (ככל הנראה הכוונה היא למכתבו של ג'וזף לרבנות הראשית).⁸³ יתר על כן: המרכז להתגייסות הישוב עצמו קבע

כי באנגליה פטורים מגיוס רק תלמידי תיאולוגיה (תלמידי ישיבות בכלל זה) שלמדו מקצוע זה בפרץ המלחמה. יתכן שמדובר ברב לוי יצחק (לואיס) רבינוביץ', לימים רבה של דרום אפריקה, שכיהן אז כרב הצבא הראשי של הצבא הבריטי במזרח התיכון.

79 'זכרון דברים מיישיבת המרכז להתגייסות הישוב', 1.9.1942, שם, S25/4991. על ועדת הביטחון היישובית שבראשה עמד שרתוק ראו: שרת, מאבק מדיני, עמ' 264, הערה 27. 'משמר המולדת' היה מבוסס על יחידות ה-Home Guard בבריטניה, והורכב מאנשים שקיבלו פטור מגיוס לצבא. ייעודו היה להתאמן לקראת מאבק בצבא הגרמני אם יפלוש לארץ, ואחרי הניצחון הבריטי במצרים בנובמבר 1942 הוא פורק. ראו: מכתב ממחלקת ההתגייסות, תל אביב, 24.7.1942, אצ"מ, S37/1855. ראו גם: גלבר, המאבק לצבא עברי, עמ' 522-524.

80 מפ' כרמלי מהמרכז להתגייסות הישוב לא' ליבמן, 18.1.1943, אצ"מ, S25/4989.

81 ראו המכתב הנזכר בהערה 95 להלן.

82 ממחלקת ההתגייסות למרכז להתגייסות הישוב, 6.12.1943, ותשובה מיום 14.12.1943, שם, S25/4989.

83 לעיל, הערה 46. המכתב אכן שמור באותו תיק שבו מצויה ההתכתבות הנ"ל.

ב־6 בדצמבר 1943 כי יש 'לברר מהן ההתחייבויות שלנו לגבי תלמידי הישיבות ולהביא את השאלה לדיון מחדש'.⁸⁴

גם לרב הרצוג היה ברור שבפועל בני הישיבות פטורים מגיוס, אבל הוא לא הצביע על החלטה רשמית של מוסדות היישוב על כך. כשמנהל התיכון הדתי 'מעלה' בירושלים, שתהה האם מותר לו להעסיק כמורה תלמיד ישיבת 'חברון' שלא התגייס,⁸⁵ שאל 'אם נכון הדבר שבני ישיבה פטורים מגיוס לפי הסכם שבעל פה' (ומכאן שגם הוא לא הכיר החלטה רשמית בעניין), הרב הרצוג סיפר בתשובתו על שיחות של הרבנים הראשיים עם ברנרד ג'וזף:

בכל שיחותינו עם הנהלת הסוכנות וביחוד עם מר ד"ר ב. יוסף שלפי ידיעתנו היה אז בועד ההתגייסות, דרשנו פטורם של תלמידי הישיבות כדבר מוסכם שאין לדון עליו. וכן הדגשנו בכרוזנו להתגייסות 'מחוץ לאלה היושבים באהלה של תורה וכו'". על יסוד זה אנו חושבים כודאי שתלמידי הישיבות הקבועים באהלה של תורה משוחררים מחובת גיוס.⁸⁶

מכתב זה צוטט שנתיים מאוחר יותר במענה לפנייה של הרב משה צבי נריה מיישיבת בני עקיבא בכפר הרא"ה, שביקש לקבל את החלטת הרבנות 'בדבר מעמדם של בני ישיבה בנוגע לחובת הגיוס'.⁸⁷ מזכירות הרבנות ענתה כי 'המו"מ בזה התנהל בעל פה והננו יכולים רק לחזור על מה שהשבנו בזה בזמנו לאחד ממוסדות החנוך (בי"ג תמוז תש"ג) בזה הלשון', וציטטה מהמכתב שנשלח לתיכון 'מעלה'.⁸⁸

ניתן לסכם ולומר שגם אם יש מחלוקת בשאלה האם ההסכם היה בכתב או בעל פה, ככל הנראה היה מוסכם הן על מוסדות היישוב והן על הרבנות כי יש הסדר, שמקורו בדיון בין הרבנות לבין ברנרד ג'וזף ממש בראשית המלחמה. הנושא נדון אמנם שוב ב־1942 – אז הנימוק המרכזי לבקשת השחרור היה השוואת תנאיהם של בני הישיבות לאלה של תלמידי הדת באנגליה ובארצות הברית, אך שוב לא ניתנה החלטה רשמית בעניין.

הרב הרצוג והמאבק על 'שנת השירות', 1944

הרבנות השיגה, אם כן, פטור מגיוס לצבא לתלמידי ישיבות, אך בהמשך עלתה שוב שאלת הוצאתם מבתי המדרש. כזכור, ביוני 1942 נוסח צו גיוס כללי שקבע בין היתר הוצאה של

84 ז'כרון דברים מיישיבת המרכז להתגייסות הישוב', 6.12.1943, עמ' 2, אצ"מ, S25/4991. נאמר שם כי השאלה עלתה בעקבות פנייה של בני עקיבא. במכתב ממחלקת ההתגייסות של הסוכנות למרכז להתגייסות הישוב, 7.11.1943, נאמר כי ההנהגה הארצית של בני עקיבא טוענת שהיה הסכם בעל פה בין הרב הרצוג למרכז להתגייסות הישוב. בתשובה הנזכרת לעיל בהערה 82 המרכז הכחיש את קיומו של הסכם בעל פה, אך הודה כאמור בהסכם בכתב.

85 מד"ר ה.ב. פרידמן לרב הרצוג, י' תמוז תש"ג, א"מ, גל-8549/16.

86 ממזכירות הרבנות הראשית לתיכון 'מעלה', י"ב תמוז תש"ג, שם.

87 מהרב נריה לרבנות הראשית, ג' שבט תש"ה, שם.

88 ממזכירות הרבנות הראשית לרב נריה, ט' שבט תש"ה, שם.

תלמידים לעבודות משקיות נדרשות. המוסדות הלאומיים קבעו כי בוגרי בתי הספר התיכוניים, המקצועיים ובתי המדרש למורים יחויבו ב'שנת שירות לאומי'.⁸⁹ בראשית 1944 קבע המרכז להתגייסות הישוב שגם על בני הישיבות יוטלו 'תפקידים לפי המסיבות בכל מקום, תוך קריאתם להתנדבות לשירות פעיל'.⁹⁰ לא מצאתי שהלומדים בישיבות חויבו בתפקיד כלשהו, אך הרב הרצוג סבר כי הפטור צריך לחול לא רק על מי שכבר לומד בישיבה, אלא גם על בוגרי תיכון המתעתדים ללמוד בה. טענתו כי לימוד בישיבה שקול לשירות לאומי מזכירה את ההשוואה שערך בין לימוד בישיבה לבין שירות בצבא.

בקיץ 1944 פנה הרב הרצוג למחלקת החינוך של הוועד הלאומי וביקש לפטור משירות לאומי את בוגרי התיכונים הדתיים החפצים ללמוד שנה בישיבה. לדבריו, הם אינם מוכנים להקציב לכך שנה נוספת לאחר שנת השירות, ויש 'להתחשב בעובדה שלצערנו הרב רק מעטים הם אלה העורגים לשנת לימודים בישיבה'. הוא ביקש להכיר בכך שגם ללימוד בישיבה יש 'ערך לאומי ממדרגה ראשונה', והוסיף את חשיבות היתר של הדבר נוכח חורבן ישיבות אירופה:

שנת השירות במשק עוזרת לבנין גוף האומה, ושנת לימודים בישיבות הקדושות תחזק ותעודד את רוח ישראל סבא ותחזיר את עטרת התורה ליושנה. ביחוד עתה עם חורבן מרכזי התורה בגולה.⁹¹ בקשת ע"כ להודיע באופן רשמי שאת שנת השרות הלאומי יכולים גם למלא ע"י שנת לימודים בישיבה.⁹²

ממכתב מאוחר יותר של הרב הרצוג אנו למדים שהוחלט להעביר את העניין למרכז להתגייסות הישוב.⁹³ באותו מכתב הוא ביקש שחרור ספציפי לבוגר גימנסיה דתית החפץ ללמוד שנה בישיבה, וחזר על הנימוקים שבמכתבו הקודם. ניתן ללמוד מהמכתב כי בקשתו למתן פטור גורף לא התקבלה (גם כי מספר בוגרי התיכונים הדתיים שרצו ללמוד בישיבות היה קטן מאד), וכי הוא החליט לטפל אישית בבקשה חריגה.⁹⁴ כך נאמר גם במפורש במכתב התשובה שקיבל. נכתב בו כי למרות ההערכה הרבה לחשיבות הלימוד התורני, המתבטאת בשחרור הגורף של תלמידי ישיבות מחובת הגיוס, אף שיש בה משום 'הפליה לטובה לגבי מוסדות חינוך גבוהים חילוניים' – אין בכוונת המרכז להרחיב פטור זה:

89 'שנת שירות לבוגרי בתי ה"ס התיכוניים', דבר, 12.6.1942. לפירוט המשימות בשירות הלאומי ראו: ברנרד ג'וזף, 'המרכז להתגייסות הישוב', ל'ועדה לארגון שרות לאומי', 11.6.1942, אצ"מ, S25/5085.
90 'זכרון דברים מיישיבת המרכז להתגייסות הישוב', 5.1.1944, שם, S37/1719.
91 מילים מודגשות אלה נוספו בכתב יד על הטיוטה השמורה שם.
92 מהרב הרצוג למחלקת החינוך של הוועד הלאומי, ה' תמוז תש"ד, שם, S25/4989; א"מ, פ-4242/31.
93 מהרב הרצוג למרכז להתגייסות הישוב, כ"ה תמוז תש"ד, אצ"מ, S25/4989; א"מ, פ-4248/29.
94 פניה ספציפית נוספת של הרב הרצוג באותו נושא נשלחה בסוף 1946: ממ"א רקובסקי, מזכירו של הרב, לוועדה לשנת שירות, כ"ו כסלו תש"ז, שם, פ-4242/15.

יחד עם זה איננו רואים סיבה לכך שאלה מבוגרי בתי הספר התיכוניים המתעתדים ללמוד בישיבות לא ינהגו כתלמידי בתי הספר הגבוהים האחרים ולא יתגייסו לשנת שרות לפני החלם בלימודים [...] בהחלטותינו בשאלות הנוגעות לתלמידי הישיבות נתנו כל ההקלות ואף נכנסנו לפנים משורת הדין, אולם איננו רואים אפשרות לבטל את חובת שנת השרות לגבי סוג כלשהו מבוגרי בתי הספר התיכוניים.⁹⁵

מכתב זה מלמדנו לא רק על הפטור מגיוס שניתן לתלמידי הישיבות, ועל קבלת ההבחנה שמקורה באנגליה בין מי שכבר לומד למי שמבקש פטור כדי להתחיל את לימודיו, אלא גם על חוסר הנוחות והאפליה שייצר הפטור הזה. נקודה זו מעבירה אותנו לדיון הציבורי בסוגיה, בעיקר בחוגי הציונות הדתית.

הדיון הפומבי בציונות הדתית, ועמדתו של ר' בנימין

הקביעה כי בני הישיבות ישוחררו באופן גורף מגיוס, בניגוד למשל לפטור המותנה שניתן לסטודנטים באוניברסיטה העברית (שבה גם נשקלה הטלת סנקציות על סטודנטים שסירבו להתגייס),⁹⁶ נתפסה כאמור על ידי הממונים על הגיוס כ'הפליה לטובה'. עם זאת, הדיון הציבורי בסוגיה היה מועט והתרכז בעיקר בעיתונות הדתית. יתכן שגרמה לכך העובדה שהחלטה רשמית על הפטור, אם אכן ניתנה, לא פורסמה ברבים. ובכל זאת – יש עניין בדיון העקרוני שהתקיים בסוגיה, ושהתייחס בין היתר לשני הנימוקים המרכזיים שראינו: הישיבות בארץ כתחליף לישיבות אירופה שחרבו, וההשוואה לשחרור תלמידי דת במדינות אחרות.⁹⁷ כזכור, במאי 1942 החליט הוועד הלאומי לשתף את בני הישיבות, לצד תלמידי מוסדות אחרים, בעבודה חקלאית בקיץ. מי שהבין מיד כי הדבר יעורר קושי והתנגדות היה איש המזרחי, העיתונאי דב נתן ברינקר. במאמר שפרסם כמה ימים אחרי פרסום ההחלטה כתב כי הקושי הגדול ביותר ביישומה יהיה גיוס בני הישיבות, שיעורר 'בחוגים ידועים של הציבור הדתי [...] התנגדות קשה':

טענת ביטול תורה היא טענה חזקה. בכל תפוצות הגולה האירופית נשמו דרכי הישיבות, ונדם קול תורה [...] בני הישיבות, מהם נהרגו, נרצחו, נשרפו, נטבעו ונחנקו [...] כאן בארצנו יכולים עוד מאות ואלפים בני תורה להתכנס בהיכליהם, היכלי התורה, ולשקוד על דלתותיהם. וכיצד אפשר להוציאם ולהעבירם למשק ולנשק?⁹⁸

95 מיו"ר המרכז להתגייסות הישוב לרב הרצוג, 28.8.1944, אצ"מ, S25/4989.
 96 ראו: גלבר, *ההתנדבות ומקומה*, עמ' 361-362; הנ"ל, *המאבק לצבא עברי*, עמ' 41, 53. ראו גם: פרוטוקולים של ישיבות המרכז להתגייסות עם ראשי האוניברסיטה העברית מהשנים 1942-1944, אצ"מ, S25/4888; ישיבות ועדת המשנה לגיוס תלמידי האוניברסיטה העברית, שם, S37/1827.
 97 התהוות בעניין הפטור הגורף הגיעו גם לראשי הישיבות. ראו דברי הרב כהנמן, הערה 60 לעיל.
 98 ד.ו. ברינקר, 'לגיוס בני הישיבות למשק ולנשק', *הצפה*, 17.5.1942.

אך טיעון זה, שאת שורשיו ראינו כבר ב-1939, לא הוביל את ברינקר לקביעה כי נחוץ פטור מוחלט לבני הישיבות. הוא קרא לרבנות הראשית להתדיין עם רבני ה'אגודה' ועם ראשי הישיבות ולהסכים כי בני הישיבות יתגייסו בקבוצות שיישאלו ליישובים החקלאיים. הם יועסקו בחלק מהיום במלאכות הנדרשות, ובחלקו השני ילמדו תורה בצוותא. יהיה בכך, לדבריו, גם ערך תדמיתי חשוב, כי 'יורם ערכם בעיני הישוב ככלל והישוב החקלאי העובד בפרט'. הוא הציע שבאופן דומה יגויסו בני ישיבות מתאימים לתפקידי נוטרות בארץ, אך 'מובן שאין הדברים אמורים בגיוס לנשק הצבאי', כלומר לצבא הבריטי, שבו קשה לשמור שבת וכשרות.

בהצפה התפרסמו שתי תגובות למאמרו של ברינקר, אף שלא נקבו בשמו. הראשונה קבעה כי ה'השקפה שהיא רווחת בין בני הישיבה' רוחה אפילו 'מוצא פושר של גיוס למחצה',⁹⁹ משום שעזיבת הישיבה, אפילו לתקופה של שנה, תפגע אנושות במוסד ובתלמיד, וספק אם הישיבה תוכל להשתקם מכך ואם תלמידיה ישובו אליה. לדברי הכותב, אין מדובר באסון לא צפוי כדוגמת שריפה שבה 'הכל יוצאים להציל', אלא בהליך מסודר ומחושב של גיוס, הלוקח בחשבון גם שאסור למוטט בעטיו יישובים שייעזבו על ידי תושביהם שיגויסו. גם 'הישיבה היא נקודה חיונית לישראל על כל פנים לא פחות מלול ומחלבה', מה גם שהתקופה הנוכחית היא 'איומה כפלים בשביל התורה'. לכן, טען הכותב, יש להגדיל את מספר התלמידים כעת, וודאי שאין להוציא תלמידים קיימים. התגובה השנייה, המזכירה בלשונה את הראשונה, התייחסה ל'מוצא פושר של גיוס למחצה' והעלתה שלושה טיעונים שכבר פגשנו: א. בחור'ל משחררים את תלמידי הדת 'ובתוכם גם בני הישיבות של היהודים משירות בצבא, ולא תהא "כהנת כפונדקית"?'; ב. השואה החריבה את עולם התורה מחוץ לארץ ישראל, 'ומי יכול לקבל עליו האחריות הגדולה הזאת של ביטול התורה?'; ג. תלמידי הישיבות 'עושים שירות לעם, כמו אלה היוצאים למערכה, למשק ולנשק, וחלילה למי שהוא לבטל אותם'.¹⁰⁰ קריאות נוספות לבחינת הגיוס של בני ישיבות נראו פה ושם בהצפה,¹⁰¹ אך הקול הכולט ביותר במחנה הציוני-דתי נגד שחרורם הגורף היה ללא ספק זה של יהושע רדלר-פלדמן (התלמי), הידוע בכינוי 'ר' בנימין.¹⁰² למרות שהגותו במהלך השנים התאפיינה גם בתפיסה הומניסטית המתנגדת למלחמות ואף מגיעה לפציפיזם – בעת מלחמת העולם השנייה הוא היה אחד מהקוראים הנלהבים לגיוס מלא, כפי שתיאר אחד ממספיריו: 'הפאציפיסט עטור

99 'בן ישיבה', 'מכתב למערכת', הצפה, 3.6.1942.

100 הרב מרדכי שרייבמאן, 'מכתבים למערכת', שם, 17.6.1942. שרייבמאן היה חבר הרבנות בתל אביב.

101 ראו למשל: 'נ' עמינת, 'בשעת רצון', שם, 3.2.1943. נחמיה עמינת היה חבר הוועד הפועל של הפועל המזרחי.

102 ראו עליו ועל משנתו: אבירם צורף, שותפות יהודית-ערבית כנגד שיח החילון: מחשבה דתית, פוליטיקה וספרות בכתביתו של יהושע רדלר-פלדמן (ר' בנימין, 1880-1957), עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב 2018 (להלן: צורף, שותפות יהודית-ערבית).

הזקן הטולסטויאני, שדגל בתורתו של גאנדי ההודי [...] היה בימי המלחמה נגד היטלר למטיף הבלתי נלאה לגיוס טוטאלי [...] ואף הציע את עצמו כצנחן במפעל הצלה זה.¹⁰³ על עמדתו הקיצונית של ר' בנימין ביחס לחובת הגיוס, עמדה שקוממה עליו חלק מחבריו לציונות הדתית, ועל הגורמים לה, עמדה חוה אשכולי-וגמן.¹⁰⁴ די אם נאמר שעוד לפני ההחלטה על חובת הגיוס הוא סבר שמדובר ב'מלחמת מצווה' (ונקט גם בביטויים 'מלחמת חובה', 'מלחמת קודש' ו'המלחמה בעמלק') שהכל חייבים להשתתף בה לפי יכולתם ('בנערינו ובזקנינו, בגברינו ובנשינו נלך! מן הרבנים הראשיים וזקני העסקנים ועד פרחי הנוער'¹⁰⁵), וכי שיקולים הלכתיים ולאומיים אינם סיבה להימנעות מגיוס: 'כשרות המטבח, בית-ארץ, כשרות הדגל והיחידה – כל אלה מתחילים רק לאחר מפלת אשמדאי'.¹⁰⁶ לא ייפלא אם כן כי הוא סבר שאין מקום לפטור גורף לתלמידי ישיבה, וביטא עמדה זו בעל פה¹⁰⁷ ובכתב.¹⁰⁸ לפולמוס המשמעותי ביותר שבו השתתף אעבור כעת.

באוגוסט 1942 פרסם הרב מרדכי שמואל קרול, רבו של כפר חסידים, מאמר חריף בשבועון החרדי היסוד, ובו תקף במילים קשות את הקוראים לגיוס בני הישיבות והשתמש בשלושת הנימוקים שראינו:

וכי עלה על דעת מי שהוא שכאן בא"י שנשארה שארית הפליטה של בני הישיבה שידונו על דבר גיוסם של בני הישיבה כאן בארץ? לכאורה אם

-
- 103 גבריאל שטרן, 'נפטר רבי בנימין', על המשמר, 16.12.1957. על הביקורת של ר' בנימין נגד השימוש בכח, ועל השפעתו הגדולה של מהאטמה גנדי עליו, ראו: צורף, שותפות יהודית-ערבית, עמ' 123-148. גם במלחמת העולם השנייה סבר ר' בנימין שיש לשקול מתן פטור מגיוס למועמדים שיש להם בעיה מצפונית להתגייס. ראו ההתכתבויות באצ"מ, 2-1/240/357.A.
- 104 חוה אשכולי-וגמן, 'ר' בנימין ויחסו לנאציזם ולשוואה', קתדרה, 170 (2018), עמ' 125-146, במיוחד עמ' 138-141. ראו גם: הנ"ל, בין הצלה לגאולה: הציונות הדתית בארץ-ישראל לנוכח השואה, ירושלים 2004, עמ' 235-238. ר' בנימין גם פעל למען החיילים הדתיים בצבא הבריטי. ראו: בהתנדב עם, א, עמ' 524-526. הוא אף נשא נאומים בעד הגיוס בפורומים דתיים שונים. חלקם שמורים בתיקו שבמכון גנזים, חטיבה 99, 'נאומים ומאמרים'.
- 105 ר' ב., 'בהתנדב עם', ההד, יז, א-ב (תשרי-חשוון תש"ב), עמ' יג. ר' בנימין היה עורכו של 'ההד' וכותב מרכזי בו. ראו, שקלאר וכץ, העיתון ההד.
- 106 ר' ב., 'משהו', מאזנים, יב, ד-ה (ניסן-אייר תש"א), עמ' 385-388.
- 107 במכון גנזים (לעיל, הערה 104), שמור סיכום הרצאה שנשא, תחת הכותרת 'ד.ב. במסיבה של האינטליגנציה החרדית. הנושא: עמדתנו בשאלת הגיוס'. הסיכום אינו מתוארך אבל נקורות ההכנה להרצאה, שכתב ר' בנימין, שמורות באותו תיק ונכתבו על מעטפה הנושאת חותמת דואר מינואר 1942. בהרצאה הלין ר' בנימין על אחוזי הגיוס האפסיים בצבא החרדי, וציין כי בצבאות 'פולין וגרמניה השתתפו היהודים החרדים בלי כל טענה ומענה, וכאן אין אני מכיר איזה בן רב או בן ישיבה מגויס'.
- 108 'יש ירושלים', מבית ומבחוץ', ההד, יז, ז-ט (אייר-תמוז תש"ב), עמ' ג'. הכותב היה כנראה ר' בנימין, עורך העיתון שהשתמש בפסבדונים שונים בכתיבתו בו. ראו: שקלאר וכץ, העיתון ההד, עמ' 119. הוא קבע כי 'חובת הישיבות כיום' היא לסייע במאמץ המלחמתי, ולפחות לעזור ליישובים החקלאיים, והביע צער על שבניגוד לבתי הספר התיכוניים, ש'כבר נשמעו לקריאה, הישיבות לפי שעה אטמו אזניהן משמוע את הקריאה. הקול עוד לא חדר עליהן'.

'להיות ככל הגוים' הלא האחרונים גם כן משחררים את בני התורה. וכבר הכריז הרב הראשי לארץ ישראל שעם כל ההערצה לגבורי ישראל העומדים בחזית מול אויב האנושיות ועמלק הדור, עלינו להעריך את גבורי האומה השמים לילות כימים ועוסקים בתורה, כי התורא מגנא ומצלא.¹⁰⁹

קרול לא הזכיר שמות, אך ביקורתו הופנתה לקולות בעולם הדתי שאותם השווה להיטלר, לא פחות: 'אלה המדברים גבוהה על התורה ולומדיה, על כבודה וקדושתה, איך מרשים הם לעצמם לבוא בהצעות כאלה למרק את חורבנה של תורה, שאותו רשע התחיל בה'. לדבריו, כדי למנוע חורבן מוחלט של עם ישראל יש להמשיך ולקיים את עולם הישיבות, שהוא ששמר על העם מכיליון במשך הדורות.

כחודש לאחר מכן הגיב לדברים ר' בנימין. הוא קבע כי מעולם לא על דעתו של איש לגייס את כל בני הישיבות ללא יוצא מהכלל, וודאי שיש לפטור מספר מוגדר של 'עילויים' ובעלי כושר גופני נמוך. עמדה כזו הביע גם שרתוק בפגישתו עם הרבנים הראשיים וראשי הישיבות, מתוך הבנה 'כי על הישיבות בארץ הוטל עכשיו התפקיד להכין רבנים גם לגולה'. הוא הגדיר את הוויכוח בינו לבין עמדתם של קרול וחלק מהרבנים שנפגשו עם שרתוק, כך:

אין השאלה להוציא את כל בני הישיבות לגיוס. השאלה היא אחרת: אם יש להוציא את כל בני הישיבות מחובת גיוס. לשחרר אותם בסיטונות, שלא לשתף אותם כלל במלחמת ישראל בעמלק, שדי אם מי שהוא דרך על מפתן הישיבה וכבר הוא פטור מחובת גיוס, הן לצבא והן לנוטרות והן לכל תפקיד אחר.¹¹⁰

ר' בנימין התייחס להשוואה לשחרור הסטודנטים לתיאולוגיה, ואמר ש'אין המשל דומה לנמשל', הן משום ששם מדובר ב'כמות מבוטלת והנקל למדינה לוותר עליהם', והן משום שהפטור ניתן רק לאלה שהחלו את לימודיהם לפני המלחמה. יתר על כן, לדעתה של התורה אין בני הישיבה פטורים ממלחמת מצווה. הוא האשים את דורשי הפטור בחוסר הבנה ל'צער האומה', כאילו הגיוס בעת הזו אינו חובת פיקוח נפש הדורשת סיוע מכל אדם ודוחה את קיומן של מצוות אחרות, כולל לימוד תורה: 'מעשי ידי טובעים ביס ואתם אומרים שירת הלימוד? אתמהא'. בנוסף, ולצד החיוב ההלכתי להתגייס, שלו הביא כמה מקורות, ולצד ההשפעה התורנית החיובית שתהיה למתגייסים על חבריהם, הוא טען שיש לקחת בחשבון גם שיקולי נראות וחשש מחילול השם: 'האמנם יהיה זה לכבודם ולתועלתם של בני התורה אם ישתחררו בסיטונות, בלי מתן תרומה מצדם למאמץ המשותף של ישראל?'

109 דמש"ק [כינויו הספרותי של קרול] 'קטיגוריא בתלמידי חכמים', היסוד, 7.8.1942, עמ' ב. שמו של המאמר מבוסס על התלמוד הבבלי, כתובות ק"ב ע"ב: 'דור שבן דוד בא בו, קטיגוריא בתלמידי חכמים'.

110 ר.ב., מזה ומזה, לעיל הערה 72.

[...] יש שתי גישות בדבר. גישה אחת שיש בה חילול השם וגישה שנייה שיש בה קידוש השם. והבוחר יבחר'.

פולמוס זה הובא גם להארץ בידי חבר המערכת אהרן ליטאי (רבינוביץ'),¹¹¹ שכתב כי הרב קרול ועיתון היסוד גילו למעשה את מה ש'העיתונות הרשמית של החרדים' מנסה להסתיר 'מתוך רגש האחזיות למילה הנדפסת', כלומר מתוך הבנת הנזק הציבורי שמתן פטור לכל בני הישיבות עלול לגרום. אך עמדתו של קרול, כי יש 'לשחרר אותם [בני הישיבות] בסיטונות', אינה רק דעת יחיד, 'אלא על כל פנים דעתה של חבורה שלמה מן החרדים, שמר דמשק נעשה לה שליח ציבור'. ליטאי כתב שר' בנימין ענה לרב קרול כדבעי, אך עליו לפרסם את עמדתו בעיתונות הכללית ולא להיות מושפע גם הוא מהחשש ליחסי ציבור גרועים לציבור החרדי. דבריו המחישו למעשה את אותו 'חילול השם' שר' בנימין מצא במצב הקיים, ושממנו חשש. ליטאי השווה את בני הישיבות למשתמטים אחרים, 'המבליים את זמנם בבתי קפה ועל חוף הים', וטען שהם מנצלים בצורה צינית את העובדה שחובת הגיוס אינה מטעם השלטונות אלא מטעם המוסדות הלאומיים, וממילא קל יותר להשתמט ממנה: 'מספר בני הישיבות הוא לערך 3,000 – והאם כולם, כאמור למעלה בסיטונות, צריכים להיות פטורים מן החובה להגן על הארץ, על תינוקות של בית רבן שבה, על בתי הכנסת ובתי המדרש שבה?' עם זאת, הדיון הציבורי לא תפס תאוצה ועמדותיהם של ר' בנימין או של ברינקר השפיעו מעט מאד, אם בכלל, על התגבשות הפטור הכללי לבני הישיבות.¹¹²

ישיבת בני עקיבא והרב נריה

התנועה הדתית שהביעה את המחויבות הגדולה ביותר למפעל הגיוס, ושגם הייתה הפעילה ביותר בעידוד חבריה להתגייס, הייתה הפועל המזרחי, שגם הקימה לשכת קשר שליוותה את חבריה המגויסים.¹¹³ בוגרי תנועת הנוער המזוהה עמה, בני עקיבא, נקראו אף הם להתגייס, ואחרי פרסום צו הגיוס בקיץ 1942 הם היו ראש החץ של התגייסות דתית מאורגנת ואחוז משמעותי מכלל המתגייסים הדתיים.¹¹⁴ ואולם, המוסד החינוכי המזוהה ביותר עם התנועה, ישיבת בני עקיבא בכפר הרא"ה,¹¹⁵ ביקש פטור מגיוס לתלמידיו. בתשובה לפניית 'מפעל

111 ב.מ. [בן משה, אחד מכינוייו של ליטאי], 'רשימות עפרון: השתמטות מגיוס לשם שמים', הארץ, 22.9.1942.

112 היו כמובן תלמידי ישיבות שהתגייסו, ראו לעיל, הערה 26. ראו בהצפה הנזכר שם: 'בחוגים של שומרי מצוה גוברת הדעה, שהכל חייבים במלחמת מצווה'. אך כפי שראינו, המתגייסים עשו זאת למרות הפטור שקיבלו.

113 גלבר, ההתנדבות ומקומה, עמ' 538; כהן, תנועת המזרחי-הפועל המזרחי, עמ' 116-126; בהתנדב עם, א, עמ' 81-85, 524-533; אדלשטיין, התנועות הדתיות, עמ' 154-155. עם זאת, מספר המגויסים לא מילא את ציפיות מנהיגי התנועה. ראו לעיל הערה 18 ובטקסט שלידה.

114 גלבר, ההתנדבות ומקומה, עמ' 574, הערה 490; 'הגיוס בסניפי בני עקיבא בתקפו', הצפה, 16.7.1942.

115 הישיבה הוקמה ב-1939, ועד לסוף שנות הארבעים נלמדו בה לימודי קורס בלבד. על שנותיה הראשונות ועל מקומה המשמעותי בפעילות בני עקיבא, ראו: מרדכי סער מרמורשטיין, עיצוב אתוס ציוני דתי: הגותו ופעלו של הרב משה צבי נריה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן 2011 (להלן: מרמורשטיין, עיצוב אתוס), עמ' 38-63.

התורה' לקבל את רשימת התלמידים המבקשים פטור, שלח הרב משה צבי נריה רשימה קצרה של שני רמי"ם ושבעה תלמידים.¹¹⁶

ככלל, עמדתו של הרב נריה הייתה דומה לזו של הרב הרצוג ושל ראשי הישיבות החרדיים. גם במהלך שנות המדינה הוא עסק כמה פעמים בגיוס בני הישיבות, ועמדתו השוללת אותה אף זכתה להערכה בעולם החרדי.¹¹⁷ הנימוק העקרוני והמרכזי שלו, כפי שפגשנו בדברי אחרים, היה שבני הישיבות תורמים בלימודם להגנת העם לא פחות מהחיילים: 'צבא הגנה לישראל שומר על הגוף, והישיבות – על הנפש. צה"ל מגן על היהודים והישיבות מגינות על היהדות'.¹¹⁸ מסתבר, אם כן, שגם שורשי עמדתו של הרב נריה בעניין הגיוס נעוצים בימי מלחמת העולם השנייה. במאמר שפרסם בתחילת 1944 בביטאון בני עקיבא הוא קבע כי המלחמה הנוכחית היא המשכה של המלחמה המתחוללת עוד מזמן אברהם אבינו בין העולם האילי לעולם האלוקי, 'ועל כן לא תסתיים מלחמתנו עם שביתת הנשק הכללית. יתכן כי רק אז תתלקח ביתר עז'.¹¹⁹ זו מלחמה 'נגד היהדות', יותר מאשר 'נגד היהודים', ולכן:

אין לזלזל בערכה של הגנה על יהודים, של גיוס לשם הצלת יהודים. אולם כך, ולשם זה, נלחמים גם עמים אחרים. ואילו לנו נחוץ משהו יותר מזה: התגוננות מול ההתקפה המיוחדת עלינו. עלינו להתגייס להגנה על היהדות, להלחם על שלמות הויתנו היהודית, היהדות ההיסטורית, יהדות תורת ד' ונביאי ד'.¹²⁰

למרות שהרב לא הזכיר במפורש את עולם הישיבות, ברור מדבריו כי ערך לימוד התורה אינו פחות בעיניו מזה של השירות בצבא ואף עולה עליו, כי הוא ששמר על היהדות ב'טהרתה' לאורך הדורות.

בדבריו של הרב נריה היה נימוק מוכר נוסף, שלא חזר בכתיבתו על הנושא משנות הששים ואילך: לימוד התורה בארץ כתחליף לעולם התורה האירופי שחרב. אמנם גם כאן הוא לא קישר זאת במפורש לשאלת הגיוס, אך בכמה מקומות עמד על הצורך בחיזוק לימוד התורה בארץ תמורת זה שפסק באירופה. הוא ראה בהקמת ישיבת כפר הרא"ה תיקון מסוים ל'עשרות הישיבות (ש)כלו ונחרבו',¹²¹ ותלמידיו בישיבה וחניכים אחרים בכני עקיבא הדהרו

116 מהרב משה צבי נריה ל'מפעל התורה', ה' מנחם-אב תש"ב, א"מ, פ-4242/15. ברשימה לא מצוין גילם של התלמידים, אך סביר להניח שרובם היו בני 17-18. לפחות אחד מהם, מרדכי פיסק (לימים הרב מרדכי פירון, הרב הראשי לצה"ל) היה בן יותר מעשרים.

117 לסקירת התבטאויותיו בעניין ולניתוחן, ראו: מרמורשטיין, **עיצוב אתוס**, עמ' 81-85.

118 משה צבי נריה, **בני הישיבות וגיוסם**, ירושלים תשנ"ט (להלן: נריה, בני הישיבות), עמ' 8.

119 הנ"ל, 'במוראות הימים', זרעים, שבט תש"ד. לניתוח רחב של התייחסותו לשואה ראו: חוה אשכולי, "בלא תודעת הגלות, שטחית תודעת הגאולה": הרב נריה אל מול השואה, שארית הפליטה, זיכרון השואה ולקחייה', **דפים לחקר השואה**, כו (2014) (להלן: אשכולי, בלא תודעת הגלות), עמ' 137-166.

120 נריה, **בני הישיבות**.

121 ראו רשימת המקורות אצל אשכולי, **בלא תודעת הגלות**, עמ' 144-146.

עמדה זו.¹²² יתכן שגם הנהגת בני עקיבא אימצה עמדה זו וסברה שכל תלמידי הישיבות, ובכללם תלמידי ישיבתה, פטורים מגיוס.¹²³

סיכום

בשיח המחקרי, המשפטי והציבורי התקבעה כאמור הדעה שהעיסוק בגיוס בני ישיבות ובמתן פטור או דחייה מגיוס החל בעיקר ב-1948. מאמר זה מצביע על כך שדיון בנושא החל כבר ב-1939 והתנהל במהלך מלחמת העולם השנייה. כמה מהשאלות, הלבטים והטיעונים שהועלו במערכה הראשונה שבו ועלו בשנייה, וגם באלה שבאו במהלך העשורים שלאחר מכן. כך, למשל, השאלה האם לקבוע מכסות לתלמידי ישיבה שיקבלו פטור מגיוס, או לפטור את כל מי שבא בשערי הישיבה. שאלה זו מהדהדת בעוצמה בדיון הישראלי עד ימינו, ועלתה כבר בפולמוס הנסקר בין ר' בנימין לרב קרול. כמוה גם השאלה האם הפטור צריך להיות מכל שירות שהוא, או שניתן לשלב בין לימוד בישיבה לבין שירות לאומי חלקי, כמו שהציע למשל ברינקר.

דמות מרכזית במאמץ לשחרור בני הישיבות מגיוס, בתקופת מלחמת העולם השנייה ולאחריה, ערב הקמת המדינה ובעשור הראשון לקיומה, היה הרב הרצוג.¹²⁴ הוא זה שגרם לברנרד ג'וזף להתחייב כבר ב-1939 כי יינתן משקל לעמדת הרבנות הראשית אם יישקל גיוס של בני ישיבות, והוא זה שהשפיע על החלטת המרכז להתגייסות ועל עמדתו של משה שרתוק בפרט, שלא לגייס בני ישיבות, גם אם החלטה זו לא התקבלה דה יורה ולא פורסמה ברבים. מסתבר שגם כששרתוק (שרת) כיהן כראש הממשלה, הצליח הרב הרצוג לשכנעו שלא לצמצם את הפטור הניתן לבני ישיבות.¹²⁵ כמתואר לעיל, הרב הרצוג סייע

122 שם, עמ' 146. ציטוטים של תלמידי הישיבה מ-1943 מובאים גם אצל: שאול ובר, חולצה כחולה על רקע שחור: יחסן של תנועות-הנוער בישראל לגולה בתקופת השואה ואחריה, תל אביב 1998, עמ' 157-158. ראו גם: יצחק גושי-זהב, 'עם חורבן יהדות פולין', זרעים, כסלו ת"ש.

123 כך אפשר להבין מהמכתב הנזכר בהערה 84.

124 על מקומו המרכזי של הרב הרצוג בדיון מ-1948 ואילך עמד זרח ורהפטיג, חוקה לישראל: דת ומדינה, ירושלים 1988 (להלן: ורהפטיג, חוקה לישראל), עמ' 231-236, במיוחד עמ' 235. התכתבויותיו השונות של הרב הרצוג עם גורמים שונים בממשלה ובצבא החל מראשית 1948 ולאורך שנות החמישים שמורות בא"מ, ג-9/5393, פ-28/4247, פ-7/4251. מהתיק האחרון עולה כי הוא היה כתובת לגורמים חרדיים שונים שביקשו ממנו לסייע בשחרור תלמידיהם.

125 ההתכתבות ביניהם שמורה שם, ג-9/5393, פ-7/4251. במרס 1954 נשלחו צווי גיוס לתלמידים שלמדו בישיבות למעלה מארבע שנים. ראו: 'גיוס תלמידי הישיבות גורם ל'משבר' בקואליציה', חרות, 1954.11.3. הרב הרצוג פנה בדחיפות לשרת כדי שיבטל את הגזירה. שרת ענה ב-8 במרס 1954 כי בכך הם הושוו לסטודנטים שהחלו ללמוד לפני הגיוס ומקבלים דחייה לארבע שנים, ובתשובה הרב הרצוג (9.3.1954) טען שלא ניתן להשוות בין השניים, הן משום שהלימוד בישיבה נמשך שנים רבות והן מפני שעזיבת הישיבה, אפילו למטרה 'הקדושה ביותר', תגרום לכך שהתלמיד כבר לא ישוב אליה. טיעונים אלה מזכירים גם הם את אלה שעלו כבר בימי מלחמת העולם. בסופו של דבר הצליח הרב הרצוג גם כאן, ושרת החליט לדחות את הגיוס. ראו הוראתו לשר הביטחון מיום 10.3.1954 ומכתבו לרב הרצוג מיום 15.3.1954, א"מ, ג-9/5393, פ-7/4251.

במקרים פרטיים של תלמידים שביקשו ללמוד בישיבה אך נקראו להתגייס, והיה כמובן קול ציבורי בולט במאבק שלא לפגוע ב'פליטת בית סופרינו', הן הישיבות בארץ ישראל. שלושה נימוקים לפטור מגיוס העלה הרב הרצוג במהלך מלחמת העולם השנייה, והם הופיעו גם בדברי כותבים אחרים (למשל הרב קרול). הנימוק המרכזי שהשפיע על הדיון ב-1942 היה ההשוואה לתלמידי מוסדות הדת במדינות אחרות, אך ככל הידוע לי הרב הרצוג לא חזר על טיעון זה בדיונים השונים ערב הקמת המדינה ולאחר מכן, ובכירורו הגנוז מראשית 1948 הוא אף טען שאינו רלוונטי. נימוק שני היה שלימוד התורה של בני הישיבות הוא בעל ערך של ממש להצלחתה הצבאית של המדינה, ולכן יש להתייחס אליהם כאל מי שממלאים תפקיד במאמץ המלחמתי, בדומה ללוחמים בשדה הקרב. גם נימוק זה נדחה על ידי בתש"ח, אך הוא שב והעלה אותו כטיעון מרכזי במכתבו לראש הממשלה מי"ג מרחשון תשי"ט (27.10.1958), שבו ניסה שוב לשכנעו שלא לצמצם את הפטור:

חובה מוטלת על העם היושב בציון תחת שמי חיי עצמאות להעניק לבני-הישיבות אשר הופקדו לשמור על נכסי-הרוח של האומה [...] שחרור מכל חובת גיוס כל דהו, כל עוד היושבים באהלה של תורה. כי אף הם מגויסים ועומדים על בטחונה של תורת ישראל ומורשתו, אשר בהן תפארתו ובגללן הגענו עד הלום אלה כאלה שומרים המה על קניניה היסודיים של האומה, שהם תורת ישראל וארץ-ישראל. בטוחני, שכולנו מאמינים אמונה שלמה ובלתי מעורערת, כי קול התורה, הבוקע ועולה מהיכלי התורה, וממתיבתות הקדש, הנו תריס בפני ידי עשיו וישמעאל, החורשים עלינו מזימות רשע ורצח, וקרבת אלקים החופפת על היכלי קודש אלה מחזקת את ידי המגינים היקרים, והם הם יפילו תחינה על שלומנו ועל נצחוננו.¹²⁶

בן-גוריון הסתייג בתשובתו מהדברים: 'איני יכול להסכים בשום אופן לדברייך ש"בגלל בחורי הישיבות הגענו עד הלום". לא הם בנו את ארץ, לא הם חרפו נפשם למות על עצמאותה (אם כי כמה מהם עשו זאת), ואין להם זכויות מיוחדות, שאין ליהודים אחרים'. אולם מדבריו אנו לומדים על הנימוק השלישי למתן פטור לבני הישיבות, ומסתבר שהוא זה שהביא את בן-גוריון לתת אותו ב-1948:

ואשר לבחורי-הישיבה, הדבר, נדמה לי, אינו כה פשוט. כשפטרתי לפני 10 שנים בחורי הישיבה משרות בצבא היה מספרם מועט וגם, כפי שנאמר לי

126 ההדגשה במקור. התכתבות בין הרב הרצוג לבן-גוריון, אוקטובר-נובמבר 1958, שם, ג-1/5427, פ-4247/21. היא הובאה בצירוף הרקע לה אצל מירית די נור, 'מן הארכיון: התכתבות בין הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג לדוד בן-גוריון בשאלת גיוס בחורי ישיבות בעשור הראשון לקיומה של מדינת ישראל', ישראלים (2012), עמ' 157-165.

אז, היתה זו הארץ היחידה, שבה נשארו לומדי תורה לשמה [...] אבל אין ספק כי במשך הזמן רבו בחורי הישיבה, ומספרם הגיע לאלפים.¹²⁷

נימוק זה, של ישיבות הארץ כשריד יחיד ודל לעולם התורה שנחרב באירופה, עלה כזכור כבר בראשית מלחמת העולם השנייה ושימש את הרב הרצוג. למעשה, היה זה הנימוק המרכזי שהצדיק לדירדו את מתן הפטור גם בשעות הקשות של קרבות ירושלים בתש"ח.¹²⁸ הוא הבין שנימוק זה השפיע על בן-גוריון בתש"ח, וציין זאת במפורש במכתבו האמור ('בטוחני, שדבר זה היה לפני עיני כב' לפני כעשר שנים בשעה שהעניק לתלמידי-הישיבות את מעמד המיוחד לגבי הגיוס'). עם זאת, אפילו הרב הרצוג הבין שבשנת 1958 כבר קשה להסתמך עליו כעל נימוק מרכזי (וכמוהו, כאמור, גם הרב נריה). לכן הרחיב במכתבו בעניין הגידול המרשים של עולם התורה, והדגיש את תרומתם הרוחנית של בני הישיבות. אולם את הפטור שניתן כבר לא היה אפשר להגביל יותר. הנימוק שהשמיע הרב הרצוג בסתיו 1939: 'מוסדות התורה בארץ [...] אשר אחרי סגירת הישיבות בפולין בגלל המלחמה, הנן שארית פליטת תורתנו' השפיע על שאלת גיוס בני הישיבות במלחמת העולם ולאחר מכן בשנת 1948, ויצר את המציאות הקיימת לאורך שנות קיומה של מדינת ישראל. מציאות זו לא השתנתה גם אם בהמשך גדל עולם הישיבות, וממילא גם היקף הפטור לתלמידיו, פי עשרות מונים.

127 מבן-גוריון לרב הרצוג, 10.11.1958, א"מ, ג-5427/1, פ-4247/21. על כך שנימוק זה היה הגורם הדומיננטי בהחלטת בן-גוריון בתש"ח מעידים גם אחרים, למשל ורהפטיג, חוקה לישראל, עמ' 233, וכפי שנראה להלן גם הרב הרצוג. גם בן-גוריון עצמו עמד על כך מעל במת הכנסת, דברי הכנסת, 13.10.1958, עמ' 13, וגם משם ניתן ללמוד כי בעיניו נימוק זה אינו רלוונטי יותר לשחרור 'אלפי בחורי ישיבה'. דברים חריפים יותר אמר בהתכתבויות פרטיות, ראו למשל מכתביו למשה שטרמן, 1.2.1967, וליעקב מאיר זוהר, 16.9.1969, אב"ג. בשני המכתבים הוא כתב שהייתה הפרזה בתיאור חורבן עולם התורה בגלות, וכי הסתבר לו בהמשך ששייכות קיימות בארצות הברית ובמקומות אחרים. במכתבו לזוהר ציין 'כי עכשיו אני חושב "השחרור" למשגה חמור'.